

Talurahva - asjade komissarid

talu ja mõisa vahetõrgete

reguleerijatena.

Anu Veskimäe.

Diplomitöö 1949. a.

TRÜ Eesti ajaloo kateeder.

TRÜ NSVL ajal. kat.,
nr. 1165,

Sisukord.

lx.

A.

Sissejuhatus.

1. Eesti ala seos Venemaa arenguga XIX saj. 2-sel poolel. 4

2.

Eesti ala kohtukorraldus.
Eesti kodanlik - demokraatliku liikumise võitlus balti erikorra vastu ja kohtureformi eest eriti. 7

3.

1880-ndate aastate poliitiline reaktsioon. 9. juuli 1889. a. kohtureform. 18

B.

I.

Agraarolud ja talupoegade kihistumine talurahva-asjade komissari-
de ametisse seadmise ajal.

1. Maafond. 25

2. Maakasutamine. 31

3. Kihistumine. 36

II. Talurahva-ajade komissaride institutsioon Baltimail. 41

1. Talurahva-ajade komissari üldised kohustused ja ülesanded. 48

a. Komissaride ülesanded talupoegade kogukondliku omavalituse järelvalve teostamisel. 50

b. Komissaride ülesanded talupoegade maavalduse järelvalve teostamisel. 54

III.

Talurahva-ajade komissarid talupoegade seaduspärase maavalduse kaitsjana. 63

1. Komissar ostu-müügi lepingute õigsuse kinnitajana. 65

2. Komissar rendilepingute kinnitajana. 84

3. Komissar mõisastamise vastu võitlejana. 95

4. Komissar maade vahetamise seaduslikkuse valvajana. 109

IV. Jalurahva - asjade komissariid
1905. - 1907. a. kodanlik - demokraatli-
kus revolutsioonis tsarismi truualam-
like ametnikena.

119

V. Lõppsõna.

139

Kasutatud kirjandus ja arhiiv-
materjal.

A.	Kasutatud kirjandus.	150
B.	Kasutatud arhiivmaterjal.	155.

Sissejuhatus.

1. Eesti ala seos Venemaa arenguga
XIX saj. 2-sel poolel.

1860-ndate aastate kodanlike reformidega astus tsaari-Venemaa kapitalistlike arengu vajadustele kohanemise teele, tehes isevalitsuslik-pärisorjuslikus korras osalisi parandusi kodanliku riigi elementide sissetoomisega. Lenini sõnadel olid reformid „... sammuks feodaalse monarhia kodanlikuks monarhiaks muutumise teel.“¹⁾ Reformide loimel (hoolimata reformide poolikusest ja lõpetamatusest) pääses kapitalism Venemaal ülekaalukalt valitsema. 1860. - 1880-ndate aastateni Venemaal toimunud muutusi arvestades kirjutas Fr. Engels 1891. a. „... määrata suurest sotsiaalsest revolutsioonist, mida Venemaa Krimmi sõjast saadik läbi elab.“²⁾ Reformide-järgse Venemaa

1) Ленин, Соч., т. XV, вк. 96.

2) Маркс и Энгельс, Соч., т. XVI, к. 2, вк. 251.

tootlikud jõud said süski teatava võimaluse edasises arengus. Killustatud väiketootlus valmistas samm-sammult pinda suurtootmisele nii tööstuses kui ka osalt põllumajanduses. Raudteevõrgu kui ka aurikuiühenduste arenemine soodustas kaubavahetuse kasvu ja liitis üksikud hajusad kohalikud turud ülevenemaaliseks turuks. Tsaari-Venemaa mahajäämus eesrindlikest kapitalistlikest maadest püsis, kuna rohkete pärisorjuse jäämuste ja pärisorjlaste diktatuuri säilimine aeglustas kapitalismi arengu tempot.

Luna kapitalistlike vahetõrgete arenemises Eesti ala oli Vene sisekubermangudest ette jõudnud, siis feodaalsete tootmissuhete kui tootmisjõududele mittevastavate kõrvaldamine ilmus sünnipäevakorda varem. Eesti ala võime pidada majanduslikult kõige arenenumaks Venemaa osaks, poliitilise struktuuri poolest (balti erikord) aga mahajäämuse kehastuses. Talupoegade vabastamine pärisorjusest teostus aastat nelikümmend varem siin Venemaast, läbiviidult „klassikaliselt“ pärisorjusest vormis, mis tingis väga pikaldase ja talurahvale püürikka ülemineku kapitalismile. Baltimaile tulid edasised kodanlikud reformid alles seoses ülevenemaalise arenguga, kuigi balti sakslased püüdsid kõi-

git'i säilitada Baltikumi isoleeritust. 1840-ndate aastate sotsiaalsele revolutsioonile Läävimaal sai aluses vastuolu tootmissuhete ja tootmisjõudude vahel. 1849 (1860) ja 1856. a. talurahvaseadused avardasid see kapitalismile nii mõisas kui külas, soodustades täielikku üleminekut kapitalistlikele tootmissuhetele.

60-ndatest aastatest peale valitsevaks muutunud kapitalistlik tootmisviis eesti külas on seostatud tekkiva külakodanluse võitlusega feodalismi igandite vastu. „Kodanlus ei saa eksisteerida, kui ta alatasa ei revolutsioneeris tootmisvahendeid, järelkult tootmissuhteid, järelkult kõiki ühiskondlikke suhteid.“³⁾ Kapitalismi edasise arengu vältimatus, vajaduseks oli ühtlase siseturu loomine. Talupoegade liiklemisõiguste avardamine, tsunftisunduse lõpetamine, uue talurahva kogukonnaseaduse kehtestamine, teoorjuse keeld jne. lood eeldusi eestlaste ala ühise majanduselu tekkimisele. Esimesed raudteed viivad Eesti ala lähedasse majanduslikesse sidemesse Sise-Venemaaga. Ja siitpeale toimubki kapitalismi areng seoses Vene Turuga, mis võib Eesti ala liitumisele Sise-Venemaaga ühiseks majanduslikult lahutamatuks tervikuks.

³⁾ Marx ja Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 24.

2. Eesti ala kohtukorraldus. Eesti kodan-
lik-demokraatliku liikumise võitlus balti
erikorra vastu ja kohtureformi eest eriti.

Ülevenemaaliste reformide tunduvas mõju Baltimaadele soodustas eesti Lõusvat maakodan-
lust nõutama samalaadseid muudatusi. Sakslu-
se tugev talunduslik ja poliitiline ülemvõim
oli kujunevale eesti küllakodanlusele nii õelda
kisti ees. Moisnike vastu astus eesti talurah-
vas välja tervikuna kuu klass. „Kuivõrd säi-
livad veel pärisorjuslikud vahekorrad, seevõrd
talurahvas jääb veel klassiks, s. o. ... mitte
kodanliku, vaid pärisorjusliku ühiskonna
klassiks.“⁴⁾ Juba 60-ndail aastail muutus balti
erikord slavofiilide rünnaku objektiks. Valt-
suse ringkonnist kuuldus häält, mis nõudsid
kodanlike reformide kehtestamist ka Balti-
maadele, ja seda toetas kodanlik-rahvuslik
liikumine kohapeal. Balti erikorra puutuma-
tuse vastu tõstsid kisa balti parunid, keda
Marx nimetas „paharettideks“, „... kes ammu-
aega paistid silma oma usina teenistusega

⁴⁾ Ленин, Сос., т. V, lk. 92 jj.

vene diplomaatias, armee ja politsei, kes müüsid meeleldi oma rahvuse ... talupoegade eksplua-
teerimise seadusliku õiguse tunnustamise eest, tõstid nüüd kisa, nähes, et nende eesõiguste seisukord kõigub. [tegemist on 60-ude aastate reformidega.]⁵⁾ J. Zütise iseloomustuse järgi julgesid balti publitsistid, lootes oma luge-
jate ajaloolisele harimatusele, kaitsta XIX saj-
2-sel poolel Läänemere maade privileegide olemas-
olu, tõsta saksa paruneid esile Lääne-Euroopa
tsivilisatsiooni esindajatena poolaasialikul ja pool-
barbaarsel Venemaal. „Tõepoolest osutusid aga
Läänemere maade poliitika tegelased mitte Euroopa
kultuuri avangardiks, vaid muuseumi hoidjaks,
muuseumi, millesse olid paigutatud sügava
keskaja feodaalsed muistendid.“⁶⁾

Kui vaadelda lühidalt Eesti ala koh-
tukorraldust, siis talupoja õigusega olukorra
juures oli kohus sageli ainult mõisniku oma-
kohus talupoja üle. Venele alistumisega jäi
üldiselt rootsi ajal kujunenud kohtukorraldus
püsima, kuid talupojasse puutus eriline kohtu-
korraldus jäi XVIII sajandil elustamata. Kae-
lakohutulistest asjades allusid talupojad üldis-

5) Мэрке и Энгле, Сор., т. XXVI, лк. 41 jj.

6) Зютис, Я. Я., Осмзейский вопрос в XVIII веке,
лк. 47 jj.

tele kohtutele, mis asjus aga mõisavalitsustele.⁷⁾

Besti ala talupoja kohtute ajalugu algab XIX sajandiga, nimelt esimesed alged on 25. sept. 1802. a. Eestimaal Aleksander I poolt kinnitatud regulatiivis "Jygälik", mille alusel talupoegadele loodi valla- ja kihelkonnakohtud.⁸⁾ Sellega oli tehtud riigivalitsuse poolt patrimoniaalkohtutele põhimõtteliselt lõpp ning 1804. a. Liivimaa ja Eestimaa talurahvaseadused andsid talurahva-kohtutele konkreetse aluse.

Nii kehtestati Liivimaal esimese astme kohtuna vallakohus talupoegade tsiviil- ja väheimate karistusasjade arutamiseks. Kolmest kohtunikust üks määrati mõisniku, teine valiti peremeeste ja kolmas sulaste poolt. Vallakohtu otsus kuulus mõisniku kinnitamisele. Iga kolme kihelkonna kohta moodustati üks kihelkonnakohus, mis koosnes mõisnikkude poolt valitud aadlihoost esimehest ja kolmest talupojaseisusse kuuluvast kaasistujast. Viimaseks astmeks talupoegade omavahelises tüliasjades oli maakohus, mille kaasistujateks olid kaks talupoega. Talupoegade kaebasjus mõisnike vastu oli esimeseks astmeks kihelkonna-

---

7) Eestimaal olid kriminaalajjus üldkohtutena esimeseks astmeks meeskohus, teiseks astmeks ülem-maakohus; Liivimaal mis asjus tegutses esimese astme kohtuna maakohus, teise astme kohtuna õuekohus. Õuekohus ja ülem-maakohus olid mõningais asjus ka esimese astme kohtuks. Liivimaa õuekohtule ja Eestimaal ülem-maakohtule oli Peterburis ühine eriline justitskolleegium, kust asjad läksid üldises korras senatisse.

8) Juba varem oli üksikute mõisnikkude poolt talurahva seisukorda reguleeritud nn. eraõiguste alusel. Liivi-

kohus, mille ülesandeks oli sobitada lepitust prool-
te vahel; edasi läks asi otsustamiseks maakoh-
tusse. Edasikaebe instantsina oli õuekohus, kus puu-
dusid talupoegadest kaasistujad. Eestimaal osas olek-
sid mõned erinevused järgmised: kogukonnakohtu
(vallakohtu) ülesandeks oli talumajapidamise kor-
rasoleku järel valvamine ja kohtuotsuste täide-
saatmine loimus mõisniku käsul ja eeskirjade
alusel. Eestimaal kihelkonnakohtus koosnes ai-
nult mõisnikest. Talupoja kaebuse korral mõis-
niku vastu kutsuti 2 naabervalla kogukonna-
kohtu kohtumeest tunnistajaks. Kohtuotsuse pea-
le edasikaebus sõltus kihelkonnakohtunikust —
mõisnikust, kusjuures edasikaebus läks nn.
vahekohtu kätte, mille esimeheks oli rüütel-
konna peamees.

Sellises kohtukorralduses ilmneb baltis-
mõisniku ja isevalitsuse ühtsus kokkuleppes
talupoja kurnamise suhtes. Kohus oli täielikult
mõisniku klassi sunnivõimne organ, mil-

---

maal (Läti osas) on tuntud Aiskraukne (Ascheradeni) ja Rih-
mana (Römershof'i) mõisus vabahärra Karl Friedrich v.
Schoultz'i poolt antud eraõigus 1764. a. Eestimaal andis 1789. a.
Vigala (Läänemaal) pärisvärra B. J. parun Mexküll eraõigu-
se, mille põhjal talurahva asjade jaoks asutati kogukonnakohtus.
Vigala eraõiguse mõninga muudatuse pe panu maksma Järve-
maal Halliku ja Rava mõisnik O. Fr. parun Stackelberg.
Häsmäl mõisnik (Harjumaa) E. L. von Toll oma nn.
„Toll'i õigused“ nägi ette kogukonnakohtu liikmete talumise
talupoegade endi poolt. Kandle mõisas (Virumaa) P. Fr. v.
Lövis of Menar'i poolt 1801. a. (täiendatud 1804. a.) välja-
antud eraõigus on viimane sellelaadsetest Eestimaal. Tänuis-
ilmusid need eraõigused Öp. Eesti Seltsi toimetustes 1896. a.
„Die privaten Bauerrechte zu Estland.“

lesse 1816/1819. a. talurahvaseadused tõid uusi
ümberkorraldusi vastavalt arengu vajadustele.

1816. a. Bestimaa talurahvaseadus kaotas val-
la- ja kihelkonnakohtu endisel kujul, luues nüüd
igasse kihelkonda kogukonnakohtu, mis moodus-
tas esimese astme kohtu talupoja suhtes, mille
esinikus oli mõisnik, kaasistujaks 2 talupoega.
Kaebasjus aadlike vastu omas mainitud kohus
ainult lepitamise funktsiooni. Teise astme koh-
tus kaebasjus talupoegade vastu (mõisni-
ke vastu esimeseks astmeks) oli kreiskohus,
mis koosnes kolmest kubernerit poolt kinnita-
tud mõisnikust. Kaus talupoegadest kaasistu-
jat võtsid osa talupoegi puudutavate kaebe-
asjade arutamisest. Ülem- maakohus moodus-
tas kõrgema instantsi (koosnes ainult mõis-
nikest), mille kompetentsi kuulus lõpliku otsuse
tegemine talurahva küsimuses.

1819. a. Liivimaa talurahvaseadus jättis
püsima vallakohtu, mis koosnes talupoega-
dest (kinnitatud aga mõisniku poolt, viimane
kinnitas samuti kõik vallakohtu otsused).
Samuti oli kihelkonnakohtu esinikus mõis-
nik, maakonna-kohtu (kreiskohtu) esinikus oli
mõisnik, samuti olid kaaskohtunikud mõis-
nikud, kuna 2 talupoegadest kaasistujat va-
liti kihelkonnakohtu kaasistujate hulgast. Liiv-
imaa õuekohtu talurahva- asjade departemang

vaatas läbi talupoegadele puutuvad küsimused; sinu olid liikmeteks ainult mõisnikud.

See oli tolleajane õigusmõistmine õieti mõisnikkonnale kuuluva maaomavalituse alülesanne, feodaalkorra nõudunud pärand, kus mõisnikule kuulus nii kohtu- kui ka poliisivõimu teostamine. Lõppotsuse kohtutes noju Eesti alal tegi mõisnik; talupoegade kaebustes mõisnike vastu olid otsustajateks mõisnikud. Lehtiv kohtukorraldus säilitas mõisniku mittemajandusliku sunni talupoegade üle. 1856. a ja 1860. a. talurahvaseadused jätsid kohtukorralduse endistele alustele. 1866. a. kehtestatud uus valla kohtukorraldus likvideeris seni püsinud mittemajandusliku sunni võimaluse mõisniku poolt. Vallakohtu korralduse jätkis uus seadus Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse alustele, millega kooskõlastati osaliselt ka Eesti maa talurahvakohtu korraldus, mis püsis kuni 1889. a. kohtu reformini.

Eesti tõusva rahvusliku liikumise radikaalse voolu üheks ülesandeks oli nõuda ka kohtureformi teostamist. Eesti alal valitsevat kohtukorraldust kritiseerib Adam Peterson bondatel aastatel: „... need mehed, kes allamas kohtudes meie õiguse pärrast on jure istujaks seatud, ei võis meie kassuks middagegi teha, sest meie seadus on nende seatud, et agga kohtohärra sanna, kes issi mõisnik on,

on pea sanna, se järele ei voi meie poolt vallitsetud kohto liikmed muud teha, kui kohtotuas agga ükhe tühja platsi ärra täita. ¹⁹⁾

Eesti ala rahvuslike suurürituste — talupoegade palvekirjade liikumise pearõhk lan-
ges 1860-ndail aastail H. Kruusi sõuadel
agruar- ja õigusolude muutmise taotlustele. ¹⁰⁾
1864. a. palvekiri kui „talupoegade palvekirjade,
hädade ja soovide kokkuvõte“ ¹¹⁾ oma teises lōi-
gus (Meie vallakogukonna ja kohtu korralduse koh-
ta) kõlab:

„5. Et meie vallakogukondadele ja vallakohtutelle
antaks mõisnikkude suhtes vajalik iseseisvus.

6. Et eelneva üldise kohtureformi puhul, mis meil
on antud kohalike seisusele esialgses arutamises, ta-
lupojaseisus ei jääks ilma kaitsjateta või esindajate-
ta, kes oleksid kohalikust aadlist sõltumatud ja
valitaks või kinnitataks valituse poolt, eesmärgi-
ga, et mainitud reformiga meie talupoegadele
antaks samad õigused, mida kavatakse anda
uue talupoja seisusele.“ ¹²⁾

1864. a. suvel otsustas Liivimaa maapäev
luna erilise komisjoni kohtukorralduse uuendamisi-

9) Päs. M., Eestiaste petitsioonid ja kohtureform 1889. a., Juriidiline
ajakiri „Õigus“ nr 5, 1939, lk. 211 jj.

10) Kruus, Eesti rahvuslike ärkamise algupäevilt, lk. 70.

11) Kruus, op. cit. lk. 61 jj.

12) Kruus, Eesti Sjaloo Lugemik III, lk. 198 jj.

Väimati avaldatud soov väljendab seisukohta, et tol ajal
kenes arutusel olnud kohtureformi suhtes ka eesti talupojad
oma esindajate kaudu võiksid avaldada oma seisukohti.

se ja muutmise eeltööde läbiviimiseks. Nii tulid Tartus kokku 10. sept. 1864. a. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangude esindajad. Kindralkuberner parun Lieven'i korraldusel moodustus komisjon 15 rüütelkonna liikmest, mis pidi rüütelkonna ja linnade erinevaid soove kokku võtma.¹³⁾ 12. juunil 1865. a. töötas sama komisjon Riias edasi, lugedes 12. mail 1866. a. oma töö lõpetatuteks ja esitas aruande Vene keskuvalitsusele. A. 1867 läkitati esildised Peterburgist tagasi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa maapäevadele ja kogu küsimus ei nihkunud enam paigast. Vene õigusteaduslik ajakiri "Pravo" arvates ununesid muenduskarvad nähtavasti Vene kohtuministeriumis kalevi alla.¹⁴⁾

Kohaliku maakodanluse tõusev aktiivsus võitluses feodaalkorra jäänuste vastu ja veel efektiivsemalt mõjus vene nationalistlike ringkondade rünnakumeeleolu Balti erikorra suhtes sunnib mõisnike ettevaatusele. Valitsuse ringkonnas Balti mõisnikele heasoovlikud istuvad manitsesid mõisnike omapoolsetele reformitaotlustele. Balti rahvluse innukamaks toeks oli siseminister Valujev, H. Kruus toob andmeid Liivimaa maamarssal Lieveni päevikust, millest selgub, et Valujev soovitas 1864. a. rüütelkondadele reorganiseerida talurahva kogukonna kohtud nii, et need ei

¹³⁾ Vrd. Tobien, M., Die Livländische Ritterschaft, I, lk. 490.

¹⁴⁾ Прavo, nr. 47, 1914

alluks enam mõisavalitsuste eestkostele, vaid et neis oleks esindatud kiihvõim oma esindajate kaudu. Mut olukorda ei pidanud Valerjev kiihtelkondadele kuidagi hädaohtlikuks, sest kiihvõim ei hakanud sinna saatma kohalikku rahvasteelt mittevaldavaid ametnikke, vaid määraks oma esindajaks mõisnikud.¹⁵⁾

Paralleelselt maakodanluse palvekirjadega juurdutati kohtureformi küsimust ka Eesti tolleaegses ainukeses ajalehes "Eesti Postimees". "Vanna aegsed loombed, õigused ja seadused on, naggs vanaad rided, meie aal kitsaks ja hapsaks jänud, ei süni egga pea ennam, mut on tarvis ja sedda nõutause hõlega kord õige, kord kõõvera te peal." Edasi manitsevause ootamisele: "On mõnnel mõnne aja polest sovimist ja õhkamist, siis otagem."¹⁶⁾ Näib, et "kõõvera te peal" käijad on palvekirjadega reformitaotlejad, keda tabasid vaugistus ja maalt värgisaatmine.

1870. a. "Eesti Postimehe" küsimusele: milal tuleb meie kohtute muutmise¹⁷⁾, annab sama lehe veergudel Urvaste mõisnik Samson üksikasjalise ülevaate Eesti-, Lüvi- ja Kuramaa kubermangude vahelise komisjoni tööst ja lisab manitseuse kannatada ja oodata: "Agga kes samm sammult lähäb, omma vori ärra käib ja sola ja silku keddo toob; agga kes liig ruttab, see rattast lõhkub ja hobost rikkub."¹⁸⁾

¹⁵⁾ Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, lk. 80.

¹⁶⁾ Eesti Postimees, nr. 6, 9. jaan. 1864.

¹⁷⁾ Eesti Postimees, nr. 14, 20. jaan. 1870.

¹⁸⁾ Eesti Postimees, nr. 20, 29. jaan. 1870.

80-ndatel aastatel tõuseb valitsuse ringkonnas uues-
 ti päevakorda senise iganenud kohtukorralduse muut-
 mine Baltimaal. Keiser Aleksander II kinnitaski Uue
 riiginõukogu esildise kürest kohtureformist Baltimaal.
 Vastavalt esildisele pidi reform teostuma 1881. a.
 esimesel poolal. Läänemere maaade kohtureformi
 esildis 28. märst 1880. a. kölab J. Lill-Jürgestei-
 ni tõlkes järgmiselt:

„II. Rahukohtunikute asutused on Liivi-, Eesti-
 ja Kuramaa Kubermangus 1881. aasta esimesel
 poolal täieste 20. Nov. 1864 väljaantud kohtu-
 seaduse, selle lisanduste ja ühtlasi nende
 antud reeglite põhjusele sisseseada.“¹⁹⁾

Aleksander II ootamatu surm 1. III 1881. a. eru-
 tus aga saatuslikuks Baltimaade kohtureformile, mis
 jäi ellu viimata.

C. R. Janobsoni koostatud Eesti seltside mär-
 gukirii Aleksander III-le sisaldas ka nõudmisi koh-
 tureformi suhtes. 1881. a. esitatud palvekirja punkt
 VIII (Õiguse mõistmisest ja poliitsei kohtudest) on
 sõnastatud järgmiselt:

„Kohtu ametnikkude seadmine on muide
 Riigivalitsuse õigus, aga meie Baltimaal on see
 õigus vanast mõisnikkude kätte langenud ja tänini
 jäänud. Linnad maha arvatud, annab see suur
 õigus mõisnikkudele täit voli ja võimust üle

---

19) Lill, J., Reeglid kudas Rahukohtud Liivi-, Eesti- ja
 Kuramaal 1881 asutatud saavad, lk. 37 jj.

maa, nõnda et ühtegi ülemal nimetatud viga ei või parandada, kuni mitte Riigivalitsus seda oma päris õigust jälle oma kätte tagasi ei võta. Sellepärast on soovida, et oodatava uue õigusmõistmise kohtute - seadusega ühtlasi ka poliitsei kohtud üleüldise riigiseadmise järele muudetud saaksivad. "20)

Juba 1864. a. kui ka 1881. a. märjukirjas esines nõue: laiendada üldriikliku kohtukorraldus (resp. poliitseikord) ka Baltimaadele, oli areneva eestluse progressiivne taotlus balt' saksa fodaalse surve murdmiseks. 1882. a. Liivi- ja Kuramaad revideerivale senaator Maanasseinile esitatud märjukiri baseerub põhiliselt eelmistele. Märjukirja III osa (Meie maa bestreisusest, Polizei valitsusest ja kohtust) punkt 19 palub rahukohtute, vannutatud meeste kohtute ja senstvo küret kehtestamist ja ".... etse nenda, kuidas naad Venemaal on." "21)

60-udate aastate reformidest Venemaal tuleb lugeda kõige kodanlikumaks 20. nov. 1864. a. toimunud kohtureformi. See Lääne-Euroopa ja Ameerika kodanlike riikide elusujul läbi- viidud reform nagu kõik "...." suurel

20) Kruusberg, A., Eesti Ajaloo arhiv II, Venestamise tulekul, lk. 45.

21) Kruus, H., Eesti Ajaloo Lugemine III, lk. 292.

reformid" oli etteantud vajadusest aadlkonnal reorganiseeruda sündmuste surve, et püsida oma poliitilise ja majandusliku võimu positsioonidel, mida uutes ajaloolistes tingimustes juba lakkas teenimast reformide-eelne, läbi ja läbi laostunud kohus.²²⁾ uus kodanlik kohus tõi kohutaprotsessi avalikkuse ja suusõnalisuse, loodi advokaatuur ja prokuratuur. Kriminaalasjade otsustamisest ringkonnakohtus hakkasid osa võtma aadlikest, linna- ja külakodanlusest vannutatud kaasistujad. Vähemate asjade arutamine toimus rahukohtus; linnavolikogud ja seimstod valisid rahukohtunikke suurmõisnike ja majaanike hulgas. Seisuslikest kohtuist säilisid valla²³⁾, kommerts-, sõjaväe- ja vaimulikud kohtud. Tsiviilkohtu jaoks väljaantud seadused kaitsesid nii mõisnike kui ka kapitalistide tootmisriistade ja vahendite omandiõigust.

1880-ndate aastate poliitiline reaktsioon.

3. 9. juuli 1889. a. kohtureform.

XIX sajandi lõpul areneva kapitalismi tulemusena Venemaal oli rahvusliku ja koloniaalse surve tugevnemine. Briti tugevneb rahvusliku rõhuline Keiser Aleksander III ajal (1881-1894), kelle programmis ühinevad õiguseks, itervalit-

22) Сыгбѣная реформа 1864, БСЭ, т. 53, в. 148 jj.

23) 19. II 1861. a. üldise seadusega asutatud seisuslik talurahva vallakohtus säilis, kus mõisteti talupoegade üle kohut väikestes kriminaal- ja tsiviil-asjades kohalike talurahva tavade kohaselt.

sus ja rahvuslus tagurlikumaks natsionaalideoloogias.²⁴⁾
 „Kapitalismi olemine ilma rahvusliku survetu on
 sama mõeldamatu nagu on mõeldamatu sotsialismi
 olemine ilma rõhutatud rahvaste vabastamiseta, ilma
 rahvusliku vabadusega.“²⁵⁾ Ääremaade tugevama
 liitmise taotlused Venemaaga nii korralt kui vai-
 mullt ilmestavad eriti antud ajajärku. Riigielu
 juhtjaks sai Pobedonostsev - isevalitsuse fanaati-
 line pooldaja - , kes 60-ndate aastate reformide
 „liigset demokraatlikkust“ püüdis paralü-
 seerida oma kountreformaatoru tegevusega. Sel-
 liste taotlustega osutus Pobedonostsev kõige reakti-
 onilisemaks kujuks „... isevalitsuse paindumatute
 pooldajate väga võimsas, tihedalt liitunud ja
 vahendeid mittevalivas erakonnas.“²⁶⁾ Ka
 ajalehe „Мокковские Ведомости“ peatoimetaja Katkovi
 sundivad artiklid suunasid ääremaade separa-
 tismi hävitamisele. Aleksander III valitsus paistis
 Katkovile veel iuka mitte küllalt reaktioonili-
 sena ja „Мокковские Ведомости“ selles suhtes
 just „ennetasidki valitsuse.“²⁷⁾

Besti alal toimub antud ajajärgul rida
 reforme, mis konkreetset mõnerõõra piisaid
 pärisõigustlike igandeid ja objektüüselte aita-
 sid kaasa kapitalismi arengule. Käesoleva
 ülevaate seisu kohalt vaataksime vene koh-

24) В. Ленин, Соч., т. XIV, лк. 272.

25) Сталин, Труды, V к., лк. 9.

26) Ленин, Соч., т. IV, лк. 136.

27) Тамас, лк. 322.

Lukorralduse kehtestamist Baltimaadel, mis toimus 9. juulil 1889. a. Keiserliku ukasiga. Valitsuse reaktiivne suund avaldub kahes olulises muudatuses:

- 1) jäeti ära vanderkohtunikud ja
- 2) rahukohtunike valtavus.

Selles avaldub umbusaldus pürikahvaste suhtes, kuna põlvitsev reaktiivne luges üldiselt 1864. a. kohtukorraldust saatuslikuks veaks.²⁸⁾

Muendatud kohtukorralduse olulised tunnused oli kohaliku maomavalitsusliku administratsiooni eraldamine iseseisvalt töötavast kohtust. Reformitud kohus töötas kohtuministeeriumi ja senati vahendite järelvalve all, olles võrdne, tegemata vahet seisuste vahel, lahendades võrdselt kõiki kodanikkude tüüasju. (Politsiekohtud, - Liivimaal sillakohtud, Eestimaa kaagikohtunikud - kus oli teostamata isegi algeline protsessi avalikkuse põhimõte, olid kaotatud juba politsieireformiga 9. juulil 1888. a.)

Kohtureform andis üld- ja rahukohtud. Rahukohus kujunes I astme ja Rahukoogu II astme

28) Pariisireformi reaktiivne nõudis järsku pööret tagasi. Kontraformid 80-ndail ja 90-ndail aastail kärpisid mitmeti kodanlike vabadusi, kuid reaktiivne osutus jõuetuks pidurdama kapitalismi edasist arengut, kuna kontraformide täielikku teostamist takistas revolutsioonilise liikumise kasv Venemaal.

kohtule, kuna Rahukoogu kui I astme kohtule vastas II astmena Kohtupalat Peterburis ning Kassatsiooninstanttsina Senat. Vallakohtud jäid püsima, moodustades seisuslikule põhimõttele rajatud kohtuna teatava erandi 1889. a. kohtureformi üldises süsteemis (sama mis 1864. a. reformis Venemaalgi). Seda on Balti oludes püütud põhjendada kui kohtumõistmise oltarbekuse lähenduskatset, et anda maaelanikele kohus, mis oleks igati "lähedane ja odav."²⁹⁾ Vallakohtute õigusmõistmise kord ja ringkonnad muudeti põhiliselt. Valitavad vallakohtunikud kinnitati ametisse rahukoogu poolt. Kihelkonnakohus kaotati. Vallakohtule kui esimesele instantsile vastas ülemtalurahva kohus teise astmena. Kassatsioonikohtuna nägi seadus ette rahukoogu. Üleriikliku kohtuorganisatsiooni kohaselt seati sisse rahukohtunikud ja ringkonnakohtud. Lindekorraldus oli peamiselt vormilist laadi: loodi uued kohtuinstantsid, kiirenes protsesside käik, suurenes nende avalikkus, tõusis suure asjaajamise tähtsus. Sisuliselt jäid kehtima endised juriidilised normid, tsiviilprotsessi alal põhiliselt keskajne, kuid 1845. a. kodifitseeritud Balti Eraseadus ja kriminaalprotsessis juba

29) Тасман А, Молькен А, Положение о преобразовании судебной части и крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях, 1890, лк. 424.

varemgi kohalikes kohtuis rakendatud Vene Nuktluse Seadustik.

Kuna aga talupoja õigusliku seisund oli puudulikult reglementeeritud materiaalsoiguslikult, siis kuigi uue kohtukorraldusega võimaldus vabaneda täielikult mõisavalitsuse alt, jäi ikkagi maaval-
duse peamine osa mõisnikule. Omaaegne Kura-
maa rahukoju esimees A. Bašmakov mainib jutu-
ajamises prof. Kõlerile muuseas: „Ma nägin, et rea-
aastate jooksul minu käte läbi toimus ülekohus,
kuna meie otsustasime kohtuniku üldkohuse järgi
seaduste kohaselt, kuigi meile oli selge, et paran-
datud on üksi protsessuaalne seadus, mis kõlbab,
aga parandamata on materiaalne seadus, agraar-
seadus, mis ei kõlba.“³⁰⁾ Edasi räägib Joh. Kõler:
„Lui mul oli juhus avaldada Manasseinile kahetsust
selles, et kohtureform Baltimail oli sisse seatud enne
agraarreformi, siis vastas ta minule: mina täitsin
oma kohuse; teku teised ministrid minu eeskujul
järgi.“³¹⁾

Kohtureform Baltimail, kehtestatud küll
teiste Venemaal samaaegsete kohtureformide
eeskujul, andis süski kohalikus konareetises
olustikus positiivseid tulemusi — murdis feo-

³⁰⁾ RKd EKLA, Kõler 15:6

³¹⁾ — do —

daalse balti aadli survevahendi ja andis võimaluse kodanlikele arenguteudele.

Muelse kohtukorraldusele Baltimaail pöörab tsari-Vene ajakirjandus täit tähelepanu. Nii loob ajaleht „*Европейскіе Тубернскіе Ведомости*“ lihtaadi ja kodanluse häälkandja „*Новой Времени*“³²⁾ artikli, mis Baltimaade kohtureformis näeb vene natsionaalsete huvide võitu 60-ndate ja 70-ndate aastate võitlejate [mööldud Samarin, Susakov ja Katkov. A.V.] õilsa vaimustuse vilja, milline näide tõendavat kasu, „mida trükisõna võib tuua Vene riiklikule õitsengule.“ Edasi mainib sama ajaleht märkimisväärse asjaoluna: 1) Liõngavendade ordu poolt sisse seatud Venele võõra feodaalse korra tühistamist ja 2) vene keele valitsemata hakkamist kohtupraktikas.³³⁾ Ajaleht „*Русскій Вестник*“ peab ühelt poolt kohtureformi kurestamise peapõhjuseks Manasseini revisjoni Balti kubermangudes, mis eriti ilmekalt alla kriipsutanud nute üldiste kohtuseaduste kehtestamise vajadust.³⁴⁾ „*Baltische Monatschrift*“ refereerides valitusmeelse ajakirjanduse sõnumeid kohtureformi üle, peab kehtestatud kohtukorraldust seadusandliku- ja administratiivse kunsti parimaks näidiseks.³⁵⁾

32) „*Новой Времени*“ programmis oli kourreformide ajajärgul „avaliku arvamus“ kujundamine reaalsioonile sobivas valguses. Ajalehte juhtis endine liberaal A.A. Suvorin, kes kujundas Lenini sõnadel oma ajalehe „müüdavate ajalehtede musternäidiseks Venemaal.“ Vnd. *Лекции, Cor.*, m. XXX, lk. 192 jj.

33) *Европейскіе Тубернскіе Ведомости*, nr. 30, 10. aug. 1889.

34) — do — nr. 26, 13. juul. 1889.

35) *Baltische Monatschrift*, IXL k., 1894, lk. 674 jj.

Teiste seisuslike kohtutega likvideeriti ka kihelkonnakohtus (Eesti- ja Liiwimaal) ja Kreiskohus (Kuramaal). Mainitud kohtute funktsioonid läksid üle uutele talurahva-asjade komisariidile, milline institutsioon püsis Eesti alal 1917 pro 1919 aastani. Alljärgneva käsitletu ülesandes ongi hinnata 1889. a. kohtureformiga kehtestatud institutsiooni tulemusi just talu ja mõisa vahetkordade reguleerimise seisukohalt.

I. Agraarolud ja talupoegade
kihistumine talurahva-asjade
komissaride ametisse seadmise ajal.

1. Maafond.

Nn. vabastamisseadustega XIX sajandi teisel kümnendil talupoegadelt võrandatud maa muutus mõisnike püramatuks omandiks. Sajandi keskpaigu kehtestatud uusi talurahvaseadusi kasutasid mõisnikud kõigjal maksimaalselt endi huvides, sundides talupoegi sõlmima raskeid rendi- ja ostulepinguid. Ja nii jäigi võitlus selliste ülemääraselt raskete tingimuste vastu kogu vaadeldava ajajärgu keskes noore eesti küla kodanluse keskseimaks probleemiks. 1849. a. agraarreformiga Liivimaal jagati kogu maafond kolme ossa 1804. a. talurahvaseaduse ja 1809. a. täiendusmääruste põhjal teostatud katastri alusel. Nn. „mõisamaaks“ (Моршар земля, Hofland) loetud pindala jäi endiselt mõisnikule püramatult kasutada, olles oma iseloomult maksuvaba (неногамный земляр, schatz-freies Land). Talumaast eraldati vahetpeal mõisade külge liidetud ala, täiendatud uue seadusega 36 rakamaad adramaa kohta, ja

anti kvootemaa (квотная земля, Quatel) nime all mõisniku vabasse käsutusse. Muu osa talumaast, seaduses nimetatud "orjuse maa" (nobульностей земля, Gehorchsland) jäi seaduse alusel aumult talurahva kogukonna liikmete kasutada. Oma juuridiliselt iseloomult on see nn. maksumaa (ногамотная земля, steuerpflichtiges Land). Mõisa kaardil eraldati talumaa mõisa- ja kvootemaast nn. "punase joonega" ja looduses vastavate rajamärkidega. Seda maad ei tohtinud mõis vähendada. Seadus nägi ette aumult vallakohta nõusolekul mainitud maa vahetamise samaväärtusliku mõisamaa vastu (9. juuli 1889. a. kohtukorralduse 5, § 8 a alusel see funktsioon üle talurahva-ajalde komissarile). 1849. a. seaduse alusel jäi kvootemaa mõisniku kasutada tema oma äranägemisel ilma ühegi kõrvalise järelevalveta. (Valitsuse esindajate ringkonnast oli soovitatud 1849. a. seaduse kujundamisel määrata kvootemaa mõisa põllutöölise jaoks.) Kvootemaa juriidiline iseloom jäi sellisena püsima 1860. a. seaduseski, ega muudetud seda hiljemgi. Mõisnik ei olnud fikseeritud kvootemaa tarvitamises muu talumaa kohta käivate eeskirjadega, ei olnud seotud vakuraamatutega, ei talu miinimaal- ja maksimaalsuurusega, ei ka pärast 1868. a. teoorjuse keeluga. Teiselt poolt oli aga kvootemaa endiselt kõikide maksukohustustega koormatud sa-

mal määral kui talumaa. „Sellest kroote kahemõttelisest juriidilisest seisukorrast, millel oli mõisamaa eraõiguslik ja talumaa avalik-õiguslik iseloom, seaduse rikkumistest kroote eraldamisel ning lõpuks mitte küllalt selgelt väljendatud seaduseandja vaadetest kroote ülesannete kohta tekis nn. Krooteküsimus lõpmatu hulga protsesside ja laialdase literatuuriga, kõige tumedam küsimus kogu Lüvi agraar-ajaloos — iseloomustab N. Köstner.³⁶⁾

Estimaa 1856. a. talurahvaseaduse alusel eraldati maafondist osa ainult talurahvale kasutamiseks, kusjuures aluseks võeti olukord 9. juunil 1846. a. Sel hetkel kõik talupoegade käes olevad maad (väljaarvatud mõisateenijate kasutuses olevad) kujundasid talumaa, kuna kõik muu jäi mõisamaaks. Mõisnikele jäi õigus eraldada talumaast kuuendik (шестнадцатая часть) enda vabase käsutusse, ja see oli eeskätt mõisasulaste ülalpidamiseks. Talumaad, millest eraldati kuuendikuma, ei tohtinud mõisnik teisi kasutada, kui ainult taluraha kogunonna liikmeile rendileandmisega või jälle päriseks müümisega.

³⁶⁾ Köstner, N., Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Lüvimaal, lk. 62.

Kvoot- ja kuuendikumaad eraldamine eriliselt juriidiliseks ühikeks andis mõisnikele vaba teotsemisvõimaluse suure osa talumaa suhtes, kuna ta teisest küljest riivas teravasti neil maalikeidel asuvate talupoegade huvitsid ja vähendas talurahva majanduslikku ja ühiskondlikku jõudu. Mõisnikul oli võimalus suvaliselt ühendada kvoot- ja kuuendikumaad mõisaga, samuti polnud mõisnik selle maa tarvitamises seotud muu talumaa kohta käivate seadustega. Laialdaselt ei suutnud mõisnik kvoot- ja kuuendikumaad ühendada mõisamaaga, kuna ühelt poolt tööjõupuudus mõisas sundis mõisnikku kasutama kvoot- ja kuuendikumaad neil asuvate talupoegade teotöö tõttu. N. Köstner oma uurimustulemustes Liivimaa suhtes näitab ilmekalt, et mõisad ei suutnud hiljemini oma põldusid laiendada kvootemaa ulatuses, vaid just vastupidi olid sunnitud mõisastamisest suuremal määral talustama mõisamaid.³⁷⁾

Ajalohk „Teataja“ leiab 1905. a., et 1849. a. seadusega jäänud mõisa- ja talumaa päride küsimus selgusetuks, kuna need vakuraamatud olla suuremalt osalt mõisnikkude ja

³⁷⁾ N. Köstner, N., op. cit., lk. 67.

vallavanemate suusõnaliste tunnistuste järel kokku seatud, ega tohiks äratada usaldust, kuigi need endiste kihelkonnakohtute poolt kinnitatud.³⁸⁾ Sama teatel Liiwimaal haaravad kvootemaa 600.000 tünni, Eesti maal Luue-dikumaa üle 100.000 tünni.³⁹⁾ 1882. a. senaatori revisjoni andmeil moodustasid talumaaad Liiwimaal $\frac{2}{3}$ mõisamaast, kuna Pise-Venemaal samal ajal tuli 116 000 000 tünni talumaa kohta kõigest 63.000 000 tünni mõisamaad.⁴⁰⁾ N. Köstner leiab, et Manasseini revisjoni aruan-des segati maa juuridilised ja talundusli-
kid tunnused ja juuridiliste tunnuste järel hinnati väike-põllupidamise tähtsust Liiwi-maal. Tegelikult oli aga talupoja käes mitte üksik maksukohuslik talumaa, vaid ka suur osa mõisamaast ning tähtsam osa kogu kvootemaaast. Viima-sest maaliigist oli 1883. a. talupoegade käes 231 365 tünni, seega 92% kogu tea-da olevast kvootemaa pinnast. Samuti oli mõisa maksuvabast maast peaaegu kvootemaa suurune maaala 1883. a. talupoegade kätte läinud.⁴¹⁾

38) Teataja, nr. 163, 2 (15) aug., 1905.

39) - do - - - 164, 3 (16) aug., 1905.

40) Крестьянское дело в Лифляндской губернии, Вестник Европы, 1906 г. Декабрь, лк. 675

41) Köstner, N. op. cit. lk.

Agraarsuhete ebakõla vastu võitles noor eesti küllakodanlus täiel rindel, mis ilmekalt avaldub palvekürijade aktsioonis. Tüügi uute seaduste (1849(1860) ja 1856. a.) alusel võis mõisnik maaga talitada oma äranägemisel, siis nagu juba eespool mainitud, takistasid mõisastamist majanduslikud tingimused. 1819. – 1846. a. mõisastati Lõuna-Eesti neljas mandri maakonnas 10962 taalrit ehk 2,9% kogu talumaast, kusjuures suhteliselt kõige suurem mõisastamine toimus Tartumaal. Bestimaa suhtes statistilised andmed mõisastamise kohta puuduvad.⁴²⁾ Mõisa- ja talumaa suhe oli Liiwimaal 1860. a. 1:1,6 ja Bestimaal 1853. a. 1:0,7. Sellest nähtub Põhja-Eesti talupoja palju ebasoodsam asend, ja selline maavalduse jagunemine on ka üheks majanduslikuks aluseks, millega on mõistetas Lõuna-Eesti talupoja kürem areng.

42) Luus, H., Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I, lk. 84.

2. Maakasutamine.

Uued talurahvaseadused soodustasid raharendi levikut ja talude ostmist, teisalt aga kindlustasid mõisa tööjõuga. Mõisniku püüdes oli luua endale klassilistlane - keskmaa omanik - külas. Need uued seadused, olles kapitalismi tugevnemise tulemus, omakorda avaldasid taasmõju kapitalismi arengule nii mõisas kui külas. Küttekapitalide tarve ja tööjõu vajadus suunas mõisraharendile ja talude müümisele. Seda soodustas tööjõu polarisatsioon ja taru areng.

Taluma kasutamine toimus vabalepingu alusel rentija ja rentniku vahel. Normaalseks ja igati soodustatavaks tunnustati raharendi, raharendi normid jäid aga vabaks, kuna teoreet normeeriti. Rendileping (kirjalik) tuli teha vähemalt 6 aasta peale. Seaduse lõppesmärg nägi ette talude müümise, mille soodustamiseks loodi talurahva rentpauk (1849. a. seaduses). 1856. a. seadus võimaldas renti tasuda teos (normitud), viljas ja rahas (2 viimast normimata). Rendilepingud olid samuti kirjalikud, kestusega vähemalt 6

aastat. Talude ülem- ja alamäärana nähti ette 24-3 tünni põllumaad. 50.-60.-ndail aastail tõrjus Liivimaal raharent teorendi peaaegu täielikult välja. Liivimaa eramõisus on juust-Stilling'i andmeil talumaad üldisest taalri-väärtusest näit.:

Aasta	Talupoegade omand (% %)	Raharendil (% %)	Segarendil (% %)	Teorendil (% %)
1852/53 - 1855/56	0,4	16,57	5,97	77,03
1867/68	14,26	80,71	3,59	1,42

43)

Seega oli 1867/68. a. Liivimaal 95% talumaast kapitalistliku majandamise objektiks ja nii kuulus ainult 5% talumaast teoorjuse lõpetamisel suudelikule raharendile üleviimisele. Sestimaal on samal ajal talude üldarvust raha- ja loonusrendil 68,6%, päriseks müüdnud 2,4%, kuna 28,4% oli veel teoorjusel.⁴⁴⁾ Sestimaa mõisad olid rohkele teoorjuseaegseis tingimusi kinni, kuna teorendi säilitamist soodustas asjaolu, et 1868 a. teoorju-

43) Юнг-Штиллинг, Ф., О сельском бытии ливонских крестьян, СПб., 1868, лк. 9.

44) Кривс, Н., Сesti ajalugu kõige uuemat ajal I, лк. 6.

se kaotamisega ei muudetud 1856. a. seaduse § 170-ndat, mis lubas 25% rendihinnast tasuda teaga. Nii oli Sestimaa kubermanguvalitsuse ametlikel teatel: ⁴⁵⁾

Aasta	Rendil 6-a lepinguga		Rendil 1-a lepinguga		Rendil ilma lepinguta		Seaduse nõuded le mitterestaval rendil	
	talv	%	talv	%	talv	%	talv	%
1888/89	8989	54,02	858	5,14	671	4,02	640	3,84
1891/92	6543	39,07	1394	8,32	1653	9,87	1032	6,16

XIX sajandi teisel poolel oli tähtsaks asjaolus üleminek kapitalistlikule rendile, lepinguliste vahekorrad aseendades mittemajandusliku summi vahekorrad mõisniku ja talupoja vahel. „Kapitalistliku rentniku vahelise segamisega maaomaniku ja tegelikult töötava põllumehe vahel katkevad kõik vahekorrad, mis tekkisid endisest tootmisviisist külas. Rentnik muutub nende põllutöölise tege-likuks käsutajaks ja nende lisatöö tege-likuks eksploateerijaks, sellal kui maa-

45) RAKA F 66, sü 4, l. 2 jj.

omanik seisab nüüd otsees vaheroras, nimelt lihtsalt rahalises ja lepingulises vaheroras ainult selle kapitalistliku rentnikuga. "46)

Raharendi arenguga rööbiti arenes ka talumaade kruntimine, mis hävitas põlluharimist takistava külakondliku maaseadu. Kruntimine olles vajalikuks eelduseks talumaa müümisele, arenes aga pikka aega eriti bestimaal, kus kruntidene aetud talude üldarvust moodustus 1880. a. 76%.

Al. Tobien'i andmeil kujunes talumaade müük Liivimaal XIX saj. järgmiseks: 47)

Aastad	Müüdud talude arv	Üldine pind tünudes	Müügihind rublades	Müüdud talu keskmine suurus tünudes	Ühe tüne keskmine müügihind.
1823-51	42	2631	120 822	55,7	48
1852-56	137	9090	386 853	62,0	43
1857-61	209	11131	560 390	48,9	50
1862-66	2010	123 849	7564 930	55,6	61
1867-71	4318	226 676	13 938 894	47,5	61
1872-76	5995	289 011	16 901 963	44,0	58
1877-81	3133	141 782	10 273 862	41,1	72
1882-86	2765	128 283	10 895 566	42,4	85
1887-91	780	35 985	3 006 445	42,3	84

46) Маркс, Капитал, т. III, гл. , лк. 576.
Маркс, Ингельс, Сов., т. XIV.

47) Tobien, Al., Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes, Balt. Hochschrift, nr. 15, 1906, лк. 128.

1849. a. talurahvaseaduse alusel asutatud talu-
rahva-keetpank leidis mõisnikkude kredütkassa
poolt takistusi, ning talumaade müügi finantseeri-
mine läks peagi kohalikkude mõisnikkude kredüt-
kassade kätte. Tavaliselt ostulepingu sõlmimi-
sel maksis ostja 10-20% ostusummast rahas,
muu osa jäi võlgu, osalt kredütkassale, osalt
mõisnikule. Võlausaldajad said laenu kindlus-
tuseks talu obligatsioonid, kusjuures laenu-
eest tuli ostjal maksta harilikult 5-6%. Lae-
nu tasumise toimus aastate jooksul osakaupa.
Liivimaal jõudis talude müümine oma haripunk-
ti 1873. a. (müüdi 1676 talu), 80-ndate aastate
alul oli uus tõus, eelmisest aga nõrgem, mo-
dustades haripunkti 1883. a., kus müüdi 986
talu. Eesti maal algas taludemüük hiljem kui
Liivimaal ja 1870. a. lõpuni oli Eesti maal
müüdnud ainult 335 talu, s. o. 1,78% kogu
talumaast (Liivimaal oli 1867/68. a. juba
talupoegade eraomanduseks 14,26% talu-
maast). Kõige elavamalt toimub taludeostmine
a. 1882-89, mil müüakse talupoegadele
ligi 20% talumaast.⁴⁸⁾ Eesti maa kuberner S. V.
Sahhovskoi teateil kasutas 23. IV 1886. a. Eesti-
maa kubermangus 5704 peremeest, seega 7½%
kubermangu maadharivatest talupoegadest

48) Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II, lk. 12.

omandiõigust talu- ja mõisamaa kruntidele. Samal ajal oli 24077-st talumaal asetsevast krundist müüdnud 22%.⁴⁹⁾

3. Kihistumine.

Vaadeldavat ajajärku ilmestab talurahva kihistumise protsessi, s.o. kapitalistlike suhete arenemise protsessi süvenemine. „Mõisamajandus evolutsioneerub kapitalistlikult, asendades tasutöö järk-järgult „vabapalgalise tööga“, kolmevälgasüsteemi intensiivse põllukultuuriga ja talupoja isaisadelt pärineva inventari omanikumajandi täiustatud põllutööriistadega. Ka talumajandus evolutsioneerub kapitalistlikult, selitades külakodanluse ja küla-proletariaadi.“⁵⁰⁾ Kapitalismi arenguga kaasnev ühiskondlik tööjaotus kõrvaldab talumajanduse eneseseisvumise, võib kohalike piri-

49) Из архива князя С. В. Шаховского, т. II, лк. 106 жж.

50) Ленин, Сов., т. XI, лк. 350.

turgude liitumisele ühiseks tureks. Kapitalistliku tootmisviisiga on samuti seotud tööjõu rahvuslik turg ja rahvastiku liikuvuse tekkimine. Nii rändas Liivimaalt 1881-1897 aastate vahemikus umbes 150.000 inimest maalt välja (Luna-derse ja Sise-Benemaale), seega umbes 10.000 inimest aastas.⁵¹⁾ Sel ajal tulid raharendi ja taludeostmise mõjustatud muutused küla taluenduselikus elus eriti laialises ulatuses ilmsiks, millega seltsis veel agraar kriis. 1870-udate aastate lõpust kuni 1890-udate aastate keskpaigani vältar agraar kriis komplitseeris kapitalismi arenemisprotsessi põllumajanduses. Põhijootes kajastas see maailma põllumajanduskriisi, väjakutsutud Ameerika ühendriikidest, Kanadast, Austraaliast ja Argentiinast Euroopasse voolava ookeanitaguse odava vilja võistluse tõttu. Selline vilja juurdevool jõudis kiiresti järele vilja sisseveole Ida-Euroopa maadest (eeskätt Venemaalt) ja tekitas maailmaturul viljahindade järsku languse. „Agraar kriis nage iga kriis, ruineerib peremeeste masse, teostab omandi kujunenud suhetes suure murranu, kohati võib tehnilisele regressile, keskaeg-

51) Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II, lk. 24.

sete majandussuhete ja -vormide elustumisele, üldiselt aga ja tervikuna kiirendab ta ühiskondlikku evolutsiooni, tõrjub väga patriarhaalse seisuse selle viimaseist pelgupaikadest, sunnib põllutöö edasisele spetsialiseerumisele ... "52)

Kui juba XIX sajandi teisel kümnel anti sulased peremehe meelevalda alla, siis 1849. a. seadus (ja selle edasine kehtestamine 1855. ja 1860. a. seaduses) tegid sulaste tegelikkuseks pluateerijaks talunikud. Kapitalism lahutas talurahva kodanuseks ja proletariaadiks. 1881. a. rahvaloenduste andmeid saame järgmise talurahva kihistumise pildi:

Liivimaa 1881. a. ⁵³⁾

Estimaa 1881. a. ⁵⁴⁾

Taluperemehi	27.693	Taluomanikke	2.401.
Pooleteramehi	466	Talurenikke	17.326.
Sulaseid, hüdruid	75.304	Väikekohapidajaid	3.532.
Vabadikke	14.985	3-päeva mehed	3.492.
Mõsateenijaid	32.197	Vabadikud	3.402
Määramata	43.811	Taluteenijad	63.464
Kalureid	3.277	Mõtsamoonakad	3.498
		Mõsateenijad	11.521
		Määramata	115
		Kalureid	1.287.

52) Neun, Cor., m. II, lk. 471.

53) Jung-Stilling, Fr. ja Anders, N., Ergebnisse der livländischen Volkszählung, III Bd., Lieferung I, lk 46 jj ja 104 jj.

54) Jordan, P., Ergebnisse der estländischen Volkszählung, III Bd., Lieferung I, lk. 28 jj.

Kuigi oli kujunenud 80-ndateks aastateks talupoegade sotsiaalne kihistumine kaheks ilmselt eraldatavaks vastaspooluseks — maakodanluseks ja proletariseerunud massiks —, sünni mõisnike vastu astub talurahvas välja veel terveksuna. Töötava talurahva hulgad kannatasid peale kapitali rõhumise ka veel vanade feodaalsete eksploateerimise vormide all. Just kindlalt vastuolu uue kapitalistliku tootmisviisi vahel põllumajanduses ja vana feodaalse maaomanduse vahel oli ühiskonna elu olulisemaks jooneks sestis möödunud sajandi kogu teise poole ulatuses. Pingelist võitlust balti feodaalkorra tegurite ja jäämuste vastu, milles kesuse koha omas maaküsimus, näeme XIX saj. teise poole palvekürijade autsioonides. Senaator Mauasseinile esitatud suuremas kollektüürses märkuskirjas 1882. a. Võlgandi- ja Tartumaa eltsi seltside ja mõnede valdade poolt sisaldab olulisemaid talupoegkonna nõudmisi. Selles sooviti agraarõigustikul alal riigivalitsuse poolt ümberkorraldusi: talude müümine talupoegadele riigivalitsuse poolt kindlaks määratud sunnikhindadega; kroonu-, asutiste, kirikute ja linnade mõisade jagamist maata rahvale jne. Kaerati talumaa

mõisastamise üle, mis teoorjuse kestmise võimaldamiseks ette võetud. Sega- ja orjuse-rendi lepingud - kurdetakse palvekirjas - olla mõisnike poolt kavalasti raharendi nime all koostatud. Mõisniku jähi- ja kala-püügi-õiguse, teetegevise kohustuse ja posti-jaama maksude koormuse kaotamise soovid ilmestavad selgesti talupoegade hoiakut mõis-
 nike suhtes. ⁵⁵⁾

Manasseini revisjoni tagajärjel korraldati ümber politsei, koolid ja kohtud. „Nagu Vares ⁵⁶⁾ mulle rääkis, püüdis Manassein oma aruandes keisrile näidata, toetudes Rootsi valitsuse reduktiooni peale 17. aastajal, kui hädatarvilik oleks mõisnikekude käest maade võõrandamine sunduslikku äramüümise teel, aga tolleaegne ssemini-ster krahv Tolstoi ajas selle ettepaneku nurja. Nüüsamuti pooldas pärastpoole kuberner vürst S. V. Pahhovskoi seda mõtet, kuid Peterbu-ri kõrgemais ringkondades oldi selle vastu. Maalusimus jäi lahtiseks, kuni viimaks maa-
 de võõrandamine sündis revolutsiooni teel.“ ⁵⁷⁾

55) Vrd. Kruus, H., Eesti Ajaloo Lugejate III, lk. 286 j.j.

56) Tõnis Vares - esimene Koapsalu talurahva- asjade komissar.

57) Trusman, J., Mälestusi Tõnis Varesest, Õigus, nr. 7, 1925, lk. 164.

II. Talurahva- asjade komissaride
institutsioon Baltimaail.

keisrusliku kihelkonnakohtu (Liivi- ja Sesti-
maal) ja maakonnakohtu (kreiskohtu) (Kuramaal)
kompetentsi kuulunud järelvalve talurahva kogukond-
liku omavalitsuse ja maakorralduse asjus läks üle
talurahva- asjade komissaridele 9. juuli 1889. a.
kohtukorralduse alusel. Faktiliselt hakkasid komis-
sarid tegutsema 1889. a. novembrikuus. Tsaari- Vene-
maal oli mainitud institutsioon esmakordselt keh-
testatud Poolas, kuna sisekubermangudes see üldse
ei eksisteerinud. Tallinnas ilmuv valitsusmeelne aja-
leht „Valgus“ refereerides „Трагедия“⁵⁸⁾ i sõnumit
poola vastava institutsiooni kohta leiab, et Poolas
olevat talurahva- asjade komissarid palju vene seaduste
ülendamiseks korda saatnud talupoegade ja mõisnik-
kude vahel.⁵⁹⁾

Baltimaadel komissaride arvu määramisel ei
saadud lähtuda endiste kogukondlike organite jao-
tusest, mis igas kubermangus olid erisugused, vastama-

58) Ajaleht „Трагедия“ reaktsiooni häälkandjana olees
valitsuse abitrahade tõttu ja orienteerus peamiselt kõr-
gema aadli ja bürokraatia ringkondadele. Ajalehe väl-
jaandjaks oli Aleksander III lähedalseisja vürst Meštšerski,
kelle ringkond avaldas mõnikord mõju ka valitsusasjade-
le. Ajaleht ilmus 1872-1914. a. Vrd. БСЭ, т. XVIII, в. 662.

59) Valgus, nr. 35, 24. aug. 1889.

ta ei kubermangu pindalale ega ka elanikkude arvule. Nii oli näiteks Liivimaa kubermangu pindala 41.325 versta², omades 944500 elanikku 31 kihelkonnakohtuga; Eesti maa kubermangu pindala 17.722 versta², omades 316500 elanikku 37 kihelkonnakohtuga, seega enam kui 9 kihelkonnakoht igas maakonnas. Kura-
maa kubermang oma 23.977 versta² ja 672634 elanikuga omas 10 kreiskohut.⁶⁰⁾ Talurahva-
asjade komissaride rajoonide määramine mainitud kolmes kubermangus toimus Talurahva-
asjade komisjonide poolt kubernerile ettepanekul,⁶¹⁾ kusjuures arvestati rahvastiku tihedust, kihelkonnade püre, neis asuvate mõisade ja valdade arvu ning kommunikatsioonivahendeid, tähelepanes aga, et ei pooltataks mõisu, kirikumõisu ja üksikuid talubrunte.⁶²⁾ Talurahva-
asjade komisjonide poolt välja töötatud talurahva-
asjade komissaride jaoskondade aruanne kubernerile resolutsiooniga saadeti kinditamiseks siseministrile, kusjuures talurahva-
asjade komissarid tuli nimetada nii aegsasti, et nende tegelik ametisse astumise aeg ühteks

60) Энциклопедический словарь, т. XXV, 1898, лк III j.

61) Временный Правила об изменении состава и предметов ведомства крестьянских присутственных мест, § 1. ТСЗ. т. IX, лк. 488.

62) Revale'sche Zeitung, n. 176, 5 (17) aug. 1889.

rahukohtunike ametisse astumise ajaga.⁶³⁾ Enam
 kui ühe komissari määramise puhul maakonda
 tuli talurahva-asjade komisjonil seada komissa-
 ri asupaik võimalikult keset jaoskonda.⁶⁴⁾

Besti alal kujunesid talurahva-asjade
 komissaride ringkonnad 4-jas maakonnas järg-
 miselt: Harjumaa sai 2 jaoskonda, I jaoskond
 asukohtaga Tallinnas ja II jaoskond asukohtaga Rap-
 las (II jaoskonna komissari asukohtaks sai ka esial-
 gu Tallinn sobiva asukohta peendumisel Raplas⁶⁵⁾).
 Läänemaal kujunes 3 jaoskonda: I jaoskond asuko-
 haga Haapsalus, II jaoskond asukohtaga Lihulas ja
 III jaoskond asukohtaga Kärdlas (viimase jaoskou-
 na alla kuulus Hiiumaa ja Vormsi). Virumaal moo-
 dustati 2 jaoskonda, I jaoskond asukohtaga Rau-
 veres ja II jaoskond asukohtaga Jõhvis. Järvamaal
 moodustati üks jaoskond asukohtaga Paldes.
 Lõivimaal jagunes iga maakond kaheks talurahva-
 asjade komissaride jaoskonnaks, erandina Saare-
 maa, mis moodustas ühe jaoskonna. Seega tuli
 Lõivimaal 9 maakonna kohta 17 talurahva-as-
 jade komissaride jaoskonda, mis moodustu-
 sid maakonniti järgmiselt:

63) Revalsehe Zeitung nr. 161, 18(30) juul. 1889.

64) Временные Правила об изменении состава и предметов ведения
 крестьянских присутственных мест, § 4. ПСЗ, т. IX, лк. 488.

65) Valgus nr. 50, 7. detš. 1889.

Pärnu maakonnas I ja II jaoskond asukohaga Pärnus.

Rüa maakonnas I jaoskond asukohaga Rüas ja II jaoskond asukohaga Nitans.

Saaremaa jaoskond asukohaga Kuressaares.

Tartu maakonnas I ja II jaoskond asukohaga Tartus.

Valga maakonnas I jaoskond asukohaga Valgas ja II jaoskond asukohaga Aluksnes.

Võnnu maakonnas esimehe jaoskond asukohaga Võnnus ja II jaoskond asukohaga Palises.

Viljandi maakonnas I jaoskond asukohaga Viljandis ja II jaoskond asukohaga Põltsamaal.

Võlmaris maakonnas I jaoskond asukohaga Lemsalus ja II jaoskond asukohaga Võlmaris.

Võru maakonnas I jaoskond asukohaga Saluses ja II jaoskond asukohaga Võrus.

Kuramaa kubermangu igasse maakonda (konku 10) moodustati üks talurahva-asjade komissari jaoskond.

Talurahva-asjade komissarid määrati kuberneris ettepanekul siseministri poolt riigiteenistusse astumise õigust omavate isikute hulgast, kuuludes ameti poolt taari-vene teenistustaseme alusel VIII klassi, mündritiikide poolst VII järku ja pensioni poolst I järku.⁶⁶⁾

66) Временные Правила об устройстве состава и предметов ведения крестьянских присутственных мест, § 2. ПСЗ, т. IX, лк. 488.

Komissaride ülalpeetkulud kaeti Eesti- ja Kuramaal rahalistest maamaksudest, Liivimaal aga erilisest maamaksust, mida nõuti mõisa- ja talumaalt proportsionaalselt taabrite arvule. Komissaride aastapalgana oli ette nähtud 2000 rubla, millele lisandus 500 rubla sekretäri palgami- seks ja muude kantselei-kulude katmiseks.⁶⁷⁾

Talurahva- asjade komissar allus otseselt vasta- va kubermangu talurahva- asjade komisjonile, mille esistujaks oli kuberner ja tolle kaudu sise- ministriile, saades kubernerit kaudu viimaselt eskirju ja andes ise eskirju ja korraldusi vallavalitsustele.

Talurahva- asjade komisjonid, sisse seatud Eesti alal Eestimaa 1856. a. ja Liivimaa 1860. a. talu- rahvaseadustega ühenduses olevate küsimuste la- hendamiseks (asukohaga Tallinnas ja Riias), koosnesid 8- st liikmest kubernerit esistumisel:

abikuberner

kaas kubermangu valituse nõunikku

neli mõisnikkude poolt valitud liiget

riigivaranduste ülem Eestimaa (kroonitalupoegadele puutuvate küsimuste puhul), Liivimaal kroonumaade ministri nimetamisel üks ametnik. 68)

67) Временная Правительственная комиссия о составлении сметы и предметов бюджета крестоводских присутственных мест, § 3, ПСЗ, т. IX, лк. 488.

68) Eestimaa Talurahva Seadus, 1858, § 1283 jj.

17. IV 1893. a. muudet: talurahva asjade komis-
jone⁶⁹⁾ ja nii kujunes nende koosseis järgmiseks kuber-
neri eesistumisel:

abikuberner

mõisnikkude peamees või maanõunik

kroonipalati valitseja

kroonumaade valitseja Liivimaal, kura besti-
ja kuramaa kubermangus kroonumaade minister nime-
tas ühe ametniku

kubermangu linna ringkonnakohtu proku-
rör või abi.

kubermangu linna rahukoogu eesistuja ja
alalised liikmed

ka talurahva-asjade komissare võis kut-
suda nende jaoskonnas ette tulevate asjade lälivaa-
tamiseks, kusjuures komissarid omaid aruult nõu-
andva hääleõiguse.⁷⁰⁾

Komisjonide reorganiseerimise küsimuse oli
tõstatanud bestimaa kuberner Sahbovskoi põhjendu-
sega, et komisjones on otsustav mõisnike tahe.
1893. a. reorganiseeritud komisjonid saidki nii-
õelda valituse 7 häält mõisnikkude ühe hää-
le vastu. Tähele pandud koosseis bürokratiseeris

69) Nimetus „Коллеция по крестьянским делам“ asendati
nimetuse „Трусыменбух по крестьянским делам“.

70) vt. Bestimaa Talurahva seadus, 1901, § 1204 j. j.

Liivimaa kubermangu Talurahva Seadus, 1889,
§ 1103 j. j.

talurahva- asjade komisjone, võimaldas valitseval
natsionalistlikul poliitikal kohalikes konkreetseis
tingimuses objektüürselt lõdvendada balt. erikorra
sidemeid.

Kaebused talurahva - asjade komissaride
tegevuse kohta tulid esitada talurahva - asjade
komisjonile 2 nädala jooksul.⁷¹⁾ Tubermangu
talurahva - asjade komisjoni kompetentsi kuulus:

1) kaebuste läbivaatamine ja otsustamine
talurahva - asjade komissaride kohta kõigis nende
tegevuskonna asjades.

2) otsustamine talurahva - asjade komissari-
de mõtete lahkumiseku puhul.

3) otsustamine komissaride ettepaneku puhul
vallavalitsuse ametist tagandamise asjus.

4) agrarsuhetesse puutuvad asjad talupo-
gade ja mõisnike vahel, nimelt:

a) talurahva - asjade komissaride poolt
tõstatatud vabatahtlike lepingute kinnitamine ta-
lupoja ja mõisniku vahel talumaa kruntide va-
hetamise asjus mõisamaa vastu.

b) talumaade ebaseadusliku ühendamise
asjade otsustamine mõisamaaga.

⁷¹⁾ Укобу, Положеніе о Супремскихъ крестьянъ, art. 690, лк. 231.

17. II 1893. a. Riiginõukogu määruse (jagu VIII) alusel omavad kaebused komis-
saride otsuste üle valdade ühendamise asjus ühe aastast tähtaega.
vid. Укобу, Положеніе о Супремскихъ крестьянъ, art. 692, лк.

c) Liivimaa kubermangus nr. „maksumaa“
 ümberkaudmine „maksuvabasse“ maafondi.⁷²⁾

1. Talurahva- asjade komissari üldised
kohustused ja ülesanded.

Wagu juba mainitud läks 1856. a. ja 1860. a. Talurahvaseaduste alusel kihelkonna ja kreiskohtu kompetentsi kuulunud järelvalve talurahva kogukondliku valitsemise ja ta seaduspärase maakorralduse asjus üle taluraha- va- asjade komissaridele. Mainitud seaduste alusel kuulusidaga kihelkonnakohtu kompe- tentsi veel

- 1) siiviilased olenemata summa suuru- sest kui üheks asjaosaliseks oli talupoeg
- 2) hoolendamise asjad
- 3) Liivimaal vähema tähtsusega süü- teod.

Kreisikohtu pürikonda kuulusid peale puht kohtuasjade veel:

---

72) Vrd. Estimaa Talurahva seadus 1901, § 1292.
 Liivimaa kubermangu Talurahva Seadus 1899, § 1113.

1) valla ametlike vallandamine distsiplinaar-
korras kihelkonnakohtu ettepanekul.

2) kihelkonnakohtute revideerimine ja Liivi-
maal talumaade ostulepingute ⁷³⁾ ja mõisa vaku-
raamatute kinnitamine ning talurahva poolt va-
litud kihelkonnakohtute kaasistujate (Крестьянские
зачеганеры) ametisse kinnitamine.

Uue kohtukorralduse alusel kõin eelmaini-
tud tsiviil- ja kriminaal-ajjad, mis ei olnudki
kihelkonna- ja kreiskohtu instantsi peamisi
ja raskemaid kohustusi, anti üle valla- ja
rahukohtuile. Kreiskohtu kompetentsi kuulunud
valla ametlike vallandamine kandus üle kuber-
neri kompetentsi.

Kihelkonna- ja kreiskohtu kollektiivne koostis
lahendas vaid kohtu asju, kuna administratiiv-
seid kohustusi täitsid kihelkonna- ja kreiskohtu-
nikud isiklikult. See kollektiiv-administratiivne
asutus oli seotud formaalsustega, ta teote-
misprotsessi aeglus ja peapuudus - ühekülgne
seisuslik iseloom - nõudsid vastavat kohanda-
mist edasiarenenud kapitalismi tingimustele.
Ajaleht „Русский Вестник“ näeb komissaride
institutsioonis sammu edasi, kuna see on ilma
kohalike mõisnike ta. Peini kaitseta olnud talu-
rahvas leidvat komissaride isikus endale sea-
dusliku kaitsese valitsuse poolt ⁷⁴⁾

73) Eestimaa kuulus ostulepingute kinnitamine ülema-
kohtule.

74) Земледельские Тубернские Ведомости, nr 31, 17. aug 1889.

a. Komissaride ülesanded talupoegade
kojukoondliku omavalitsuse järelvalve
teostamisel.

1856. ja 1860. a. talurahvaseadusis jäi talu-
 rahva kojukoondliku omavalitsuse allor-
 ganiis. Talupoegade rahulolematuse ja 1861. a.
 Aaari-Vene talurahva reformi mõjul kehtis
 talurahva kojukoonda reform üles ka Baltimail.
 1865. a. kevadel algatas keskuvalitsus kojukoonda
 reformi, mis Bestimaa riitalkonna projekt alu-
 sel keiser Aleksander II poolt kinnitati 19. II 1866. a.
 Kehtivusajana nähti ette 6 aastat, tegelikult
 aga püsis 1917. a.

1866. a. seadus kõrvaldas mõisavalitsuse
 vahenditu mõju, seades valla kojukoonda riikli-
 ku kontrolli alla. Nüüd moodustasid mõis
 ja küla ühe valla, kuhu kuulusid kõik koha-
 likud talupojad, kui ka välgaspool elavad val-
 la hingevirja kuuluvad talupojad ja teistest
 seisustest isinud, kes olid vallas rentinud või
 ostnud talu (§ 1)⁷⁵⁾ Seadluse § 32 alusel allu-
 sid vallavanemad ja nende abid kojukoondliku
 administratsiooni asjus Liivimaa ja Bestimaa
 kubermangus otseselt kihelkonna kohtuile, polit-

⁷⁵⁾ Рейтерн, Сборник узаконений о крестьянах
 Прибалтийских губерний, т. III, книга 2, лк. 20.

seelisis asjus aga maakonnapolitsei asutistele.

Talurahva-asjade komissari komspe-
tentsi kuulus võimalus vajaduse korral ühen-
dada vallakohtukondi juhul, kui neis volikogu
koostuleu ja ametiisikute määramine osutub
mittehõlpsaks (hääleõiguslike liikmete vähese
arvu või kogukonnaavalitsuse ülalpidamiseks
puuduva krediidi tõttu)⁷⁶⁾ Komissar nähes
vajadust ühendada mitmeid valla kohtukondi
andis sellekohase ettekirjutise valla volikogule
kindlaks määrata valla kassade ühendamise
moodus ühendatavate kohtukondade omavahel-
isel kokkuleppel. Viimase mitteaavutamise kor-
ral otsustas komissar asja, teatades otsusest ku-
bernerile ja kroonupalatile vastavate korralduste
saamiseks. Sellise ühendamise läbi endi huvide
riivamist tundes valla kohtukond võis esitada
kaebuse kubernerile, kes selle esitas läbivaata-
miseks ja seadusliku järelduse tegemiseks
Talurahva-asjade komisjonile.⁷⁷⁾ Vallakohtu
põhikirja art. art. 1-6 põhjal mite vallakohtu
jaoskondade moodustamisel komissar kohus-
tus teatama oma ettepanekud rahukogule

76) Инструкция для комиссаров по крестьянским делам
Эстляндской губернии, § 1-2.

77) — do — § 4-5.

vallaõhtu jaoskondade piiride muudatusest ja jaoskonda kuuluvate valdade suurendamise ja vähendamise kohta.⁷⁸⁾

Estimaal algas pidev valdade ühendamine 1891-1893. a., kusjuures senisest 571-st vallast moodustati 132 valda.⁷⁹⁾ Liivimaal oli üldiselt valdade ühendamine lõpetatud 1893. a.

Valla kogukondade tegevuse üle järelvalvet teostas komissar järgmiselt:

1) Valla täiskogude ja volikogude koosolekute protokollide läbivaatamine ja nende kinnitamine või tagastamine seadusele mitte vastavuse juhul.⁸⁰⁾

2) järelvalve valla ametiisikute - vallavanemate ja nende abide, vallakirjutajate ja magasitade ülevaatajate valimise, nende tegevuse ja vallandamise seaduspärasuse üle, milleks komissar oli kohustatud läbi vaatama ja lahendama kaebusi ametiisikute kohta, revideerima vallavalitsuse tegevust, vallakassat ja vallakapitalide

78) Инструкция для комиссаров по крестьянским делам Эстляндской губернии, § 11-12.

79) В. Харузин, А.л., Фактическое положение вопроса о народном продовольствии в Эстляндской губернии, Временник Эстляндской губернии, 1894, лк. 23.

80) Временные правила об изменении состава и предметов ведения Крестьянских присутственных мест, § 8 а. ПСЗ, т. IX, лк. 489.

üldist seisundit ühes süüaluste vastutusele võtmisega.⁸¹⁾

3) järelvalve teostamine vallaelanikele passide väljandmise seaduspärasuse kohta ja sellega seotud kaebuste lahendamise, samuti ühest kogukonnast teise sündivate elanikkude välja- ja sisseregistreerimise dokumentatsiooni seaduspärasuse tõestamine.⁸²⁾

4) valla ametiisikute ametialaliste kuritegude eest vastutusele võtmine ühes märkuste ja noomituste tegemisega ja karistamisega kuni 5 rubla ja arestiga kuni 7 päeva. Suuremate kuritegude puhul ilma kohtuotsuseta vallandamine ja seejärel kohtuvõimude korraldusse andmine.⁸³⁾

Seega oli asetatud talurahva kogukonnavalitsus otsesesse sõltumusse administratsioonist. Selliselt alludes valitsusvõimu organeile, kuulus talurahva kogukonnavalitsus valitsusaparaadi süsteemi. Selliselt bürokraatliku tsentralisatsiooni süsteemi kuulus „omavalitsus“ ei olnud niivõrd talurahva õigus kui

81) Инструкция для комиссаров по крестьянским делам Землянской губернии, § 32 - 34.

82) — do — § 31.

83) — do — § 52 - 61.

kohustus, olles tingitud tsaari-Venemaa põhilisest monarhistlik-aadellikust struktuurist. Seni-
sed pärisorjuskud igandid (mõisnik kihel-
konna kohtunikuna, kelle kompetents: kuulus
1889. a. kohtureformini talurahva kogukonna
suhtes järevalve) said Aleksander III reaktiiv-
nõuvalise natsionalistliku poliitika tõttu besti-
ala konkreetsetes oludes mõnevõrra püsitud,
aidates objektiivselt kaasa kapitalismi aren-
gule.

b. Komissaride ülesanded talu-
poegade maavalduse järevalve teos-
tamisel.

Kogu talupoegade maakorraldus Balti-
mail seisnes täielikus sõltuvuses nn. „vaba-
tahtlikus kokkuleppes“ mõisniku ja talu-
poja vahel, mida valitsusmeelne ajaleht
„Русский Беснук“ iseloomustab talupoja
täieliku alistumisena kõigile tingimustele,
mis olid soodsad mõisnikule pealesundimaks
talupojale talumaad rendile andes või
müües. Talupoja agrarsuhtes olles mõisnikuga

kaitseta kannataja osa muutuvad talurahva- asja-
de komissaride ametisse seadmisega.⁸⁴⁾ Ajaleht
Valgus refereerides ajalehte "Трагедия" väidab,
et komissaride tegevuse ulatust ja raskust või-
vat ette näha, kuna nad "kõva vastase vastu
peavad võitlema." Alles uute talurahva- asjade
komissaride tõttu muutuvad "... talurahva elu-
ja põllulinnu tegevuse kosumine võimalikuks."⁸⁵⁾

9. juuli 1889. a. kinnitatud kohtukorralduse alu-
sel kuulub komissaride kompetents: talu-
poegade maavalduse osas: järelvalve teosta-
mine talupoegade maavalduse seaduspära-
suse üle, eriti talumaade liitmisel ja vaho-
tamisel mõisamaaga ja reudilepingute sõlmi-
misel reudilepingute kinnitamine. Talumaade
ostu- müügi lepingute sõlmimisel ostja isiku
ostuõiguse ning tehingu seaduspärasuse kind-
laustegemine ja lepingute tõestamine.

Kohtuseaduse artikkel 690 punkt 14 alu-
sel koostas komissar antid mõisamaa vaho-
tamise üle kroote- või kuendiku maa vastu
ja koormusmaa vahetamise üle koormus-
vaba maa vastu, teostades vahetamised pea-
le nõusoleku saamist kubermangu ülem- talurah-

84) Демидовские Трудыские Ведомости, nr. 31, 17. aug, 1889.

85) Valgus, nr. 35, 24. aug. 1889.

va kohtult.⁸⁶⁾

Sama artikli punkt 17 alusel kuulub komis-
saride kompetentsi:⁸⁷⁾

a) talupoegade ja mõisnike vahel talu-
maa kruntide rendimise asjus tehtavate lepingu-
te kinnitamine (korroboratsioon)⁸⁸⁾

b) nii talumaa kruntide müügilepingute
kui ka mõisa - orjusemaa (s.t. kvootemaa Liivimaal /
kruntide ja Saaremaal kohalike seaduste alusel
mõisamaade külge liidetud talu rendimaa kuuen-
dimekruntide ostulepingute seaduslikkuse tunnis-
tamine.⁸⁹⁾

1892. a. selgitav lisaand mainib, et kin-
nitamise puhul tuleb komissaril, arvesta-
mata lepingu kasulikkust lepinguosalistele,
tunnistada lepingu vastavust kohalike talu-
rahva ja teistele seadustele. Kui lepingu-
tes esineb seadusega ebakõla ja kumbki või
üks lepinguosalistest ei nõustu seadustele
mittevastavate lepingu punktide muutmisega,

86) Временные Правила об изменении состава и предметов ведения
Крестьянских присутственных мест, § 86. ПСЗ, т. IX, лк. 489.

87) sama, § 8 B.

88) Talupoja ja mõisniku vahel talude rendilepingute
kinnitamise kord ühtlustati seega mõlemas Eesti ala kuber-
mangus, kuna Eesti maa kubermangus kihelkonna kohtud seni
vaid talumaa kohta käivaid rendilepinguid kinnitasid, Liivimaal
aga igasugu teisigi lepinguid rendi asjus.

89) Временные Правила об изменении состава и предметов ведения
крестьянских присутственных мест, § 82. ПСЗ, т. IX, лк. 489.

süs ei kinnita komissar esitatud lepingut.
 Komissari kinnitusest ei saa kinnituse-
 lised vastu võtta lepinguid kinnitamiseks.
 Samuti ei vaja mainitud selgitava lisandi
 põhjal talu- ja kroote (kruendiku) maa
 kohtade ostulepingud, mis enne juba mõisa
 koosseisust ostu teel eraldatud, järjekordsel
 edasimüümisel talurahva- asjade komissari
 kinnitust. ⁹⁰⁾

Kohtuseaduse art. 690 -nda punkt 18a
 kohustab komissare valvama agrarolude
 kohta käivate seaduste täitmise järel. Nii
 uurib komissar maade mõisastamise kui
 ka koormusmaade ümberkaandmise koor-
 musvabaks, kusjuures komissar lisab oma
 otsuse asja esitades arutamiseks ja otsustami-
 seks kubermangu talurahva- asjade komisjoni-
 le. ⁹¹⁾

Talurahva- asjade komissar oli kohusta-
 tud vastu võtma vähemalt kaks korda nä-
 dalas ja lahendada kõiki kirjeldatud ja
 suulisi kaebusi ja avaldusi, mis esitati
 talle eeltoodud funktsioonide piirides. ⁹²⁾

90) Укоби, Положение о Лифляндских крестьян, 1903,
 лк. 228.

91) Временные Правила об изменении состава и предметов
 ведения крестьянских присутственных мест, § 9.
 ПСЗ, т. IX, лк. 489.

92) Инструкция для комиссаров по крестьянским делам
 Эстляндской губернии, § 70.

Balti kubermangudes polnud talupojal seni õigust enese asemel voliniku tarvitada ega ka kirjalikke palveid ja teateid kohtuasutustele esitada.⁹³⁾ Lühiajalise kohtureformi teostamisega talurahva-ajade komissari võimupiirkonnast lahutati kohtuasjad, mille kohta mainitud kitsendused olidki mõeldud, said talupojad õiguse komissaridele esitada kaebeld, palveid, teateid suusõnal ja kirjalikult, isiklikult ja voliniku kaudu ning posti kaudu.⁹⁴

Enne talurahva-ajade komissaride ametisse määramist mainib „Valgus“: „...muud kui seda oleks soovida ja seda soovib iga Eesti ja Läti talurahva liige, et riigivalitsus selle ameti peale Venemehed ehk Eesti lapsed ja Lätlased seaks, aga mitte meie maa mõisnikkusi ja Baltlasi, kes meie maa mõisnikkudega ehk õpetajatega sugulased on. Küsi Venemehed ehk meie omamaa rahva liikmed saavad rahva õigust ja riikliku kasu edendamist üles pidama.“⁹⁵⁾ Tõusva kodanuse ajalooliseks missiooniks oli nii

93) Vrd. Eesti maa Talurahva Seadus, 1858, § 899 p. 2.

94) Вредительная Правда. об измѣненіи состава и предметов ведения крестьянских присутственных мест, § 5.
ПСЗ, т. IX, лк. 488 II

95) Valgus, nr. 35, 25. aug. 1889.

õelda hävitada need feodaalajast päritud juriidilised ja majanduslikud vormid, mis olid tema arenemiskäiguga vastuolus. Balti aadlile kindlustatud klassivõimu esõiguste murdmiseks lootis Eesti tõusev kodanlus abi tsaarivõimelt, nähes koju kurja juurt balti parunis. "Kui nüüd järjekindlalt venelasi hakatakse ametisse nimetama, siis ei ole ju maa pärisnabvastel midagi selle vastu: kahest võerast on ikka see parem, kumb erapooletum on, ja Vene soost ametnik on igatahes sakslasest erapooletum" — selliselt iseloomustab asja ajaleht "Õigus".⁹⁶⁾

Enamuses määrati komisaridena Eesti alal vene ametnikke, samuti aga ka eestlasi ning paigutati isegi kohalikke mõisnikke. Seaduse alusel pidi komisar olema aadliku teatava maatsensusega, kuid siseministri loal moodustis sageli sellest nõudest just eestlasi — juriste ametisse määrates.⁹⁷⁾ Talurahva-asjade komisaride institutsiooniga Baltimaail oleks võrreldav Sise-Vene kubermangudes 1861. a. talurahva reformiga kehtestatud talurahva asju vahetult juhtivad administratiivkohtuorganid (rahuvahendajad, 1874. a. neid arendanud maakonna talurahva-asjade komisjonide alatised liikmed

⁹⁶⁾ Õigus, nr. 50, 28. veebr. (12. märts) 1908.

⁹⁷⁾ Vt. Vaba Maa, nr. 25, 31. jaan. 1934.

ja lõpuks viimaseid 1889. a. omakorda asenda-
nud maaülemad),

Tartumaa I talurahva-ajade komissari
jaoskond haaras 8 kihelkonda (Kodavere,
Kursi, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse,
Tartu, Torma ja ["]Aksi), mis mahutasid 1893. a.
valdade liitmise tulemusena 29 valda: Alatskivi,
Avinurme, Elistvere, Härjanurme, Jõgeva, Kaa-
repere, Kasepää, Karastu, Kokora, Kudina,
Kuremaa, Laeva, Laiuse, Lohusuu, Luunja, Must-
nee, Pala, Puurmani, Raadi, Ranna, Roela,
Ropka, Saadjärve, Saare, Sootaguse, Täkkvere,
Vära, Väimastvere ja Võtkvere. Esimeseks talu-
rahva-ajade komissariks määrati 1889. a. det-
sembris endine Rõvsi maaülem ja abi hoovikõunik
Pavel Kovaljov⁹⁸⁾, kelle asemele määrati juba
1891. a. J. Milhard, kes tegutses kuni 1907. a.,
mil M. Slivak ametisse astus. Viimane
täitis mainitud kohta kuni 1914 aasta-
ni, kust peale kuni 1917 aastani tegut-
ses I jaoskonna komissarina N. Sirot-
vinski.⁹⁹⁾

98) RAKA F 366, sü 1, l. 16.

99) RAKA F 366, sü 2; sü 17.

Rakvere talurahva- asjade jaoskond haaras 6 kihelkonda (Haljala, Kadrina, Rakvere, Väike-Maarja, Viru-Jakobi ja Simuna), kuhu kuulusid 1893. a. 17 valda: Aaspere, Avanduse, Küti, Paasvere, Palmse, Porkuni, Rakvere, Poela, Rägavere, Sassi, Salla, Sõmeru, Vao, Varangu, Vihula, Vohnja ja Kudla.

Rakvere jaoskonna talurahva- asjade komissaridena tegutsesid 1889 - 1892. a. P. Grujevitš, 1892 - 1901. a. L. Babanov, 1901 - 1907. a. P. Semaško, 1907 - 1915. a. O. Ruban ja 1915 - 1917. a. A. Raškov.

Talurahva- asjade komissaridel tuli kohapeal võitlusse astuda mõisnikega talurahva seadusliku maavalduse eest. Eriti Läänemaal olid talurahva ja mõisnike suhted teravad, kuhu kubermangu valitsus suunas komissaridena peamiselt eestlasi- juriste. Haapsalu jaoskonna talurahva- asjade komissar Tõnis Vares asus täie energiaga võitlema mõisnikega peamiselt muundikunade baseadusliku mõisade külge liitmise vastu. ¹⁰⁰⁾

Kirikuleks sai aga näiteks Saaremaa talurahva- asjade komissar Kasatski, kes koondas oma ametiringkonnas kõik võimu vallavõimete kätte, keda kui üksikuid kergem oli

100) Trusman, J., Mälestusi Tõnis Varesest, Juriidiline ajakiri „Õigus“ nr 7, 1925, lk. 166.

käsutada, püües nii rahva aktiivset osavõttu
 vallaajade korraldamisest. Kasatski isikliku
 rikastumise huvides nõudis talupoegadelt
 uute kooli- ja vallahoone ehitamise eest kõr-
 gendatud maksu, mis 1897. a. näiteks viis
 isegi talupoegade ja Kasatski sõjariistus salga
 vahel vastastiku tulevahetuseni. Asi sai tun-
 taks „Lümmaku mässi“ nime all, mille
 Kasatski puhus ülemuse ees eriti suureks ja
 saavutas nii 18 kaebaluse (nende hulgas 7 naist)
 vangimõistmise. ¹⁰¹⁾

---

101) V. Ajalooline Ajakiri nr. 2, 1924, lk. 77.

III. Talurahva - asjade komissarid
talupoegade seaduspärase
maavalduse kaitsjana.

Komissaride kohustuste oluline osa haaras peale talupoegade kogukondliku omavalitsuse järelvalve just talupoegade seaduspärase maavalduse kaitsse. Nagu eelpool nägime oli komissaride tegutsema asudes talude ostmise protsess Lääne-Eestis põhiliselt lõpule jõudmas (1887. aastaks oli müüdnud 85% taludest, mis üldse müüdi 1904. aastani.) Põhja-Eestis algas uus taludemüügi tõus 1892. - 1896. a. vahemikus ja kuni 1899. a. lõpuni oli talumaast müüdnud 52%. Lääne-Eestis kuni 1904. aastani ostetud umb. 22.000 talust oli üle 90% panditud ja võlgu oli neil veel umbes $\frac{1}{2}$ ostusummast (36. milj. rubla), Lääne-Eestis oli 1899. a. tasumata ostusummast üle $\frac{4}{5}$. Osalt veel kängema is fujimuis elasid renditalude pidajad, kellest suurem osa pidas talu segarendil. Lisaks kõigele muule lasusid taludel teoorjuse aja pärandina koormavad kohustised provintsi koormuste (küütelkonna maks, teetegemise kohustus), vallaomavalitsuste ülalpidamise jne. näol

Need kohustused olid valdade ja mõisade vahel jaotatud niivõisi, et taludele neist langes üle 90%. Kuna talude ostuhind oli mõisade poolt kunstlikult üles kinnitatud (Liivimaal a. 1860-1900 üle $\frac{1}{3}$, Eestimaal a. 1870-1900 $\frac{3}{4}$ võrra), siis sattusid väiksemategi vapustuste puhul ostutalude omanikud raskustesse. ^{XIX} saj. lõpul oli Eestimaal üle $\frac{1}{2}$ ja Liivimaal üle $\frac{3}{4}$ elanikuvaastas maata. ¹⁰²⁾ Kapitalismi hooga arengu tulemusena talupoegade sotsiaalne rihistumine jätkus; küllakodanlus olles võtnud teatavad majanduslikud positsioonid, muutus rahuneraks kodanluses, maaproletariaat aga revolutsioneeris järjest.

Komissari isikus oli talu ja mõisa vaherõrdade reguleerijaks valitsuse ametnik, kes oma järelevalve teostamise tulemustest andis korrapäraselt aruandeid talurahvaasjade komisjonile. Komissari ülesandeks oli valvata talupoja maavalduse servikliinuse ja kahjustamatuse üle kehtivate talurahva ja teiste riiklikkude seaduste alusel. Talupoeg nägi komissaris otsust võimalust pöörduda riigivalitsuse poole oma maavalduse õigustlikkuse kaitses.

102) Vrd. К вопросу о положении безземельных крестьян Придвинских губерний, [1916], лк. III.

1. Komissari ostu-müügi lepingute
õigsuse kinnitajana.

Komissari ülesandeks oli müügilepingute seaduslikkus tunnistamine kohalike talurahvaseaduste ja muude baltialu puudutavate seaduste kohaselt. Moisioni maad müües katsus kitsendada ostja omanikuõigus: talu-¹⁰³⁾ rahvaseadustes ettenähtud servitutide näol sageli ilma seadusliku hüvitusega. Komissaride poolt on sellised ostu-müügi lepingud mõnikord ka seaduslikkus tunnistatud, nagu selgub komissaride fondides säilinud lepingute koopiatest. Komissarid sageli ei tunnud kohalike talurahvaseadusi küllaldaselt otsustamaks lepingute seaduslikkuse üle kõigis punktides, kui ka talupoeg ise seadust mitte tundes otseselt ei protesteerinud. Moisionid just talurahvaseadusi väärtates

103) Liivimaa talurahva seaduse § 33 alusel jagunesid servitutid (õrjesed) jäädavateks ja ajutisteks. Jäädavad servitutid: õigus võõra maast üle käia, üle sõita ja karja ajada; õigus võõra piirist vett oma maale või oma piirist võõrale maale lasta; õigus vett võtta ja karja joota; õigus liiva, kruusa, savi ja kivi võõralt maalt võtta; õigus kalu püüda ja hooneid ehitada võõral maal. Ajutised servitutid: puuraiumise õigus, õigus karja sõita võõral karjamaal, õigus võõral veskil jahvatada ja võõras rehes rehte püüda. § 34 alusel kestis ajutine servituit 12 aastat.

Vrd. Liivimaa kubermangu talurahva seadus, 1899.

püüdsid oma feodaalset survet suurendada, millele viimati kõrgemalt poolt hakati tähelepantu pöörama. 23. sept. 1905. a. senati ukkaasle (nr. 1279) toetudes käsundasid talurahva- asjade komisjonid järjekindlalt komis-sare keelduma kinnitamast talumaa müümi-sel ostu-müügi lepinguid, milles serwitutudina ehenähtud õigused jäävad müüjale ilma hüvi-tusest ostja suhtes. Nii toonitab Eesti-maa talurahva- asjade komisjoni tsirkulaar nr. 127 (31. E 1906.): tuleb hoolikalt jälgida, et jahi- ja kalapüügi-õigus oleks ostu-müügi lepin-gus ainult serwitutudina, kooskõlastatult Eesti-maa talurahvaseaduse §§ 220- ja 249-ga.¹⁰⁴⁾ Edasi kästakse komissare selgitada lepingu-osalistele võimalusi selles osas ebaseadusli-xu lepingu uueks vormistamiseks, kuna muidu just tänu selliste selgituste puudu-misele võivad aeglustuda omandiõiguse kindlustamine talupoegade kruntidel.¹⁰⁵⁾

104) § 220: Iga päristendi ja ostulepingus peavad kõik serwituti õigused selgesti fikseeritama, mis mõisnik müüdnud või renditud maalt endale jätab või mis ta talupojale oma mõisamaalt lubab.

§ 249: Lepingusse ei tohi märkida, et müüja müüdnud kohalt omale veel mõned õigused või feod jätab, kui mitte ühtlasi ei nimetata, mis tasu selle eest ostjale lubatakse. Vrd. Eesti-maa Talurahva Seadus, 1901.

105) RAKA F 66, sü 18, l. 80.

Bestimaa talurahva- asjade komisjon oma järje-
 kordses tsirkulaaris nr. 1327 (19. VIII 1908. a.)
 käsundab komissare hoolikalt jälgima neile
 esitatavate ostu- müügi- lepingute serwitute
 käsitavaid osi, et ostjale antakse vastav sea-
 duses ettenähtud hüvitus müüjale jäänud
 õiguse eest. ¹⁰⁶⁾

Sageli võitles talupoeg oma omandiõi-
 guse kitsendamise vastu. Nii keeldusid
 Saadjärve vallas 26 talupoega 1890. a. alla
 kirjutamast ostu- müügi lepinguid parun
 Flekeliga, kuna: 1) lepingud ei olnud tempel-
 paberil ¹⁰⁷⁾ ja 2) talupojad ei nõustunud
 neile enne etteatamatute lepinguisse võetud
 punutidega. ¹⁰⁸⁾

Nagu selgub Tartumaa
 I jaoskonna talurahva- asjade komissarile
 esitatud avaldusest ülalmainitud 26 talu-
 poja poolt, oli talupoegadele teatatud nende
 rendikohtade müügist 1887. a. tingimuste
 alusel. Selgem alla kirjutamisel aga selgus
 lepingute teisiti vormistamine. Eriti aga pro-
 testeeritakse lepingute §§ 17- ja 25- uda pu-

106) RAKA F 66, sü 20, l. 30.

107) Lääne- ja Lõuna- Eestimaa 1860. a. talurahvaseaduse § 203 alusel
 mõisniku ja valla kooskonna liikme vahel sõlmitud
 lepingud koormusmaale (nii talu- kui krootemaale) peidi
 olema tempelpaberil.

108) RAKA F 366, sü 17, l 4 jj.

hul, mille põhjal jahioigus ja kraavide kaevamine jääb alatiseks müüjale. Oma avalduses deklareerivad talupojad: maksmed ostusumma kuulub ka jahioigus ostjale ja ostjad ei nõustu lükeldama oma krunte neli mitteoluliste nute kraavidega. Talupojad paluvad edasi komissari vahendust lepingute mainitud §-de muutmiseks. ¹⁰⁹⁾ Komissari vahendusel õnnestus mõisnikul müüa 22-le talupojale nende rendikrundid, kuna 4 talupojaga keeldusid, pidades lepingutes tehud muudatust mittepiisavaks. Nimelt oli muudetud ainult lepingute § 11, mis enne nägi ette võimaluse müüjal teid teha läbi kruntide, nüüd jäi ka see võimalus, kuid kokkuleppel. ¹¹⁰⁾

Igatahes komissar tunnistas lepingud seadustele vastavaks, kuigi sissevõetud servituudid jäid müüjale, kuna ühegi huvituseta ostjate kasuks.

Huvitussummad olenesid nähtavasti omavahelistest kokkulepetest. Nii maksis näiteks Luunja mõisnik Heinrich v. Nolcken Karastu valla talupojale M. Kout'ile 1914. a. teede rajamise ja kraavitamise õiguse eest

109) RAKA, F 366, sü 17, l. 9 jj.

110) ——— do ——— l. 12.

100 rubla tünult. ¹¹¹⁾ Jahi- ja kalapüügi õiguse
 eest maksis näiteks Kullina mõisaomanik
 Artur Krischten Võrumaal 29 tünu 384 sülla²
 suuruses müüdnud talukrundil 300 rubla ¹¹²⁾
 Kaudle mõisaomanik (Võrumaal) von Dehn
 15 tünu 640 sülla² suuruses müüdnud talu-
 krundil 200 rubla, lubades aga ostjale ühe
 paadi võrkudega meres kalu püüda,
 võrke kuivatada ja paati pidada kannas
 mõisamaal. ¹¹³⁾

Kuendiku- (kvote-)maa suhtes
 juhtis Sestimaa talurahva- asjade komis-
 joni siseministri tähelepänu asjaolule,
 et mõisnikud ebaseaduslikult peavad
 endi käes neid maid, mis õigupoolest
 määratud maata rahva seisundi kind-
 lustamiseks. Leiser Aleksander III ukua-
 siga senatile 18. II 1893. a. tehti sise-
 ministrile ülesandeks esitada seaduse eel-
 nõu kuendiku- (kvote-)maade seadusliku
 kasutamise kohta. Asja lõpliku otsusta-
 miseni kästi ametiasutustel seistada kõik
 nende maade mõisamaa külge liitmisega

111) RAKA F 366, sü 15, l 4 jj.

112) RAKA F 66, sü 1161, l. 133.

113) — do — sü 1155, l. 1 jj

põhjustatud külasjade arutamised ja keelati
 lüüendiku- (kvoot-) maa müümine väljaarva-
 tud juhul, mil müüdava maadiki suurus
 ei ületa talurahvaseadustes kindlaksmäära-
 tud talude minimaalsuurust ja mil ostjana
 esinevad kohalikud talupojad, kes seni
 ei olnud ei talumaade omanikud ega rent-
 nikud. ¹¹⁴⁾ Selle ukaasi alusel tunnista-
 kas Tartumaa I jaoskonna talurahva-
 asjade komissar Kärde mõisaoma-
 niku parun Viktor Stackelbergi ja talu-
 poja Jüri Ounmani vahelise ostu-müügi
 lepingu mõisa kvootemaal asuva krundi
 „Tillo” suhtes seadusele mittevastavaks,
 kuna mainitud koht, pindalaga 46 tünn
 816, 16 sülda² ja maaväärtusega 11 taalrit,
 ületas 18. II 1893. a. määratud määra. ¹¹⁵⁾
 Parun Stackelbergi kaebus Liivimaa talurah-
 va-asjade komisjonile komissari otsusele
 jäeti tagajärjeta, ja komisjon veel oma-
 korda tunnistas komissari otsuse seadus-
 likkusest. ¹¹⁶⁾

Lüüendiku- ja kvootemaad jäid oieti

114) RAKA F 66, sü 1102, l. 2 jj. ja F 366,
 sü 12, l. 7.

115) RAKA F 366, sü 15, l. 12 jj.

116) ————— do ————— l. 16.

tegelikult kauemaks ajaks selgusetusse seisundis-
 se, kuna siseministri poolt ei järgnenud 18. II
 1893. a. muasis ettenähtud vastavaid samme,
 ja 1905. a. sündmusi Eesti alal arutades
 nendib Eesti maa kuberner ühe kahutuste
 põhjusena just 18. II 1893. a. muasi täitma-
 ta jätmist kuuendimaa kasutamise as-
 jus. ¹¹⁷⁾

Talurahva- asjade komissari kompet-
 tentsi kuulus kooote-(kuuendimaa) ja talu-
 maal asuvate kohtade ostulepingute seadus-
 likkus tunnistamine, kuna 9 juuli 1889. a.
 seaduse artikkel 69-nda punkt 3-nda mär-
 kus 2 alusel ei ulatu komissari kompet-
 tents mõisamaal asuvatele kohtadele.
 Sel alusel lükkas Rakvere jaoskonna komis-
 sar tapasi Pandivere mõisaomaniku von
 Rennenkampfi ja talupoja Sonn'i vahelise
 ostu-müügi lepingu seaduslikkus tunnista-
 mise talurundile „Jakobra nr. 15“. Selle
 krundi pindala oli 22 tünnu 416 sülda²,
 kusjuures sellest alast 14 tünnu 512 sülda²
 asus mõisamaal ja ülejäänud 7 tünnu
 2304 sülda² asus talumaal. ¹¹⁸⁾

Liivimaa komissaride ametisse

117) Päevaleht, nr. 132, 10. apr. 1906.

118) RAKA F 66, sü 29, l. 1.

astudes oli juba suurem talude ostu-hooaeg
möödunud. Tartu - Võru rahukoogu andmeil oleks
Tartumaa taluraks-ajade jaoskonnas põlt kihel-
konniti järgmine.

Kursi kihelkond: 119)

<u>Talused ostetud</u>	1885	1886	1888	1889	1900	1901	1904	1908	1912
Vallad									
Laeva	15	1	2	4	3	1	-	-	1
Harjanurme	-	-	-	-	46	18	4	3	-

Taludeostjateks olid peaaegu ainult endised
rentnikud.

Maarja - Magdaleena kihelkond: 120)

<u>Talused ostetud</u> Ostmise aasta	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875-90	1891-98
Kaiavere	-	-	-	44	18	-	-	1
Vara	-	-	-	34	9	7	6	-
Yõe	-	-	4	13	17	1	1	1
Kudina	1	-	2	22	-	-	5	6
Saare	2	3	19	20	15	-	13	13

119) Tartumaa, lk. 219.

120) — do — lk. 275.

121)

Laiuse kihelkond:

Vald ja mõis	Esimesed ostmised	Suurim ostmise hooaeg.	Viiimased ostmised.
<u>Laiuse vald:</u>			
Laiuse mõis	1878, 1882, 1883 (4 talu)	1885 (36 talu) 1893 (73 talu)	1894 (1 talu) 1896 (2 talu)
Kivijärve-Mõra mõis	1872 (10 talu) 1873 (8 talu)	1885 (12 talu)	1893 (1 talu)
<u>Tähkvere vald:</u>			
Tähkvere mõis	1877 (2 talu) 1878 (4 talu)	1879 (30 talu) 1891 (29 talu)	1904 (1 talu)
Leedi mõis	1890 (2 talu)	1891-1896 (9 talu)	1907 (2 talu)
Reasvere mõis	1893 (10 talu)	1894, 1895, 1898 (10 talu)	1907 (2 talu)
<u>Vaimastoere vald:</u>			
Vaimastoere-Ripuka mõis	1867 (4 talu) 1871 (7 talu)	1885-1889 (47 talu)	1908 (9 talu) 1910 (5 talu)
Kärde mõis	1866 (1 talu) 1869 (1 talu)	1884-1886 (8 talu)	1905 (1 talu)
<u>Yõgera vald:</u>			
Yõgera-Pakaste mõis	1900 (22 talu)	1901 (36 talu) 1904 (10 talu)	1908 (26 talu)

Tartu - Maarja kihelkond: 122)

Õstetud talud Mõisad	1861-70	1871-80	1881-90	1891-1900	1901-10	1911-18	1919-1923
Raadi	9	24	-	-	-	1	1
Lunnja	17	16	4	-	20	1	-
Vasula	5	22	2	4	-	-	-
Kavastu	6	38	-	1	-	4	-
Vorbuse	1	19	-	-	-	-	-
Vesneri	1	28	-	-	-	-	-
Karlova	-	2	5	-	2	-	-
Ropka	4	22	7	7	1	-	2
Tammistu	1	1	11	-	-	2	-
Maramaa	9	15	-	-	-	2	-
Ilmatsalu	-	1	-	5	-	-	1
Räni	-	-	4	1	-	3	-
Kaarli	-	-	3	-	-	-	-
Maarja							
Püskopi							
Tabri							

123)

Palamuse kihelkond:

Vald ja mõis.	Esimesed ostmised.	Suurim ostmise hooaeg.	Võimased ostmised. (üksik talud)
<u>Kuremaa vald</u>			
Lüua mõis	1852 (4 talu)	1867 (25 talu)	1904
Kuremaa m.	1864 (7 talu)	1866-73 (keskmiselt 6 talu aastas)	
Imukvere mõis.	1872 (2 talu)	1872-95 (kuni 3 talu aastas)	
<u>Kudina vald:</u>			
Kudina mõis	1871 (3 talu)	1872-1873 (27 talu)	1908
<u>Kaarepere vald:</u>			
Visusti mõis	1865 (1 talu)	1881 (2 talu)	
Kaarepere mõis	1878 (2 talu)	1883 (17 talu)	1911
Kassinurme mõis	1909 (4 talu)	1910 (7 talu)	
<u>Roela vald:</u>			
Roela mõis	1873 (2 talu)	1885, 1894, 1897 (4-5 talu aastas)	1903

124)

Torma kihelkond:

Vald ja mõis	Esimesed ostmised	Suurim ostmise hooaeg	Võimased ostmised.
<u>Torma vald:</u>			
Torma mõis	1869 (5 talu) 1873 (3 talu) 1876 (2 talu) 1877 (1 talu)	1901 (19 talu)	
Tõikvere mõis	1875 (1 talu)	1908 (15 talu)	
Tarakuvere mõis	1870 (1 talu)	1885, 1886, 1887 (kokku 13 talu) 1894-1897 (kokku 6 talu)	1899 (1 talu)

123) Tartumaa, lk. 347.

124) — do — lk. 469.

Kõnnu mõis	1871 (1 talu)	1873 (10 talu) 1901 (6 talu)	1911 (1 talu)
Vaiatu mõis	1891 (2 talu)	1892-1899 (kokku 20 talu)	
Rääbise mõis	1874 (1 talu)	1880-1883 (10 talu) 1907 (6 talu)	1910 (1 talu)
Poela mõis	1873 (2 talu) 1884 (4 talu)	1886-1887 (6 talu)	1891-92 (6 talu)

"
Aksi kihelkond: 125)

Vald ja mõis			
<u>Elistoere vald:</u>			
Elistoere mõis	1892 (79 talu)	-	-
Mäe mõis	1892 (3 talu)	-	1916 (1 talu)
Vedu mõis	1871 (3 talu)	1872-1874 (kokku 8 talu)	1895 (1 talu)
<u>Laeva vald:</u>			
Kärevere mõis	1883 (1 talu)	1885 (13 talu) 1886-1889 (kokku 10 talu)	1900 (3 talu)
<u>Saadjärve vald:</u>			
Kukulinna mõis	1888 (4 talu)	1892 (23 talu)	1908 (1 talu)
Saadjärve mõis	1888 (2 talu)	1894-1905 (7 talu)	
Voldi mõis	1869 (12 talu)	1870-1875 (15 talu)	
<u>Sootaguse vald:</u>			
Sootaguse mõis	1883 (60 talu)	-	1900 (1 talu)

126)

Kodavere kihelkond:

Vald ja mõis	Esimesed ostmised	Suurim ostmise hooaeg.	Viimased ostmised.
<u>Pala vald:</u>			
Alliku mõis	1853 (1 talu)	1872 (14 talu) 1873 (22 talu)	1905
Pala mõis	1866 (4 talu)	1873 (8 talu) 1883 (8 talu)	1911
Jõe mõis	1871 (1 talu)	1872 (12 talu) 1873 (15 talu)	1898
Kadrina mõis	1872 (1 talu)	1873 (14 talu)	1888
<u>Ranna vald:</u>			
Ranna mõis	1870 (3 talu)	1872 (12 talu) 1873 (16 talu) 1885 (16 talu)	1889
<u>Kokora vald:</u>			
Kokora mõis	1867 (2 talu)	1873 (13 talu)	1910
<u>Alatskivi vald:</u>			
Alatskivi mõis	1865 (10 talu)	1903 (75 talu)	1906
<u>Kavastu vald:</u>			
Kavastu	1862 (4 talu)	1864 (21 talu) 1865 (16 talu) 1866 (14 talu)	1913
<u>Saare vald:</u>			
Saare mõis	1870 (1 talu)	1872 (6 talu)	1894
<u>Roela vald:</u>			
Roela mõis	1883 (2 talu)	1887 (5 talu)	1898.

Rakvere jaoskonna mõisades talupoegade maavaldus 1890. a. Aprilli lõpus ^{127.)}

Mõisa nimetus	Omandiks müüdnud talupoegadele				Omandiks müüdnud teistele seisustele				Müümatult talumaal										
	mõisamaal		talumaal		mõisamaal		talumaal		Talud					Vabadiku kohad					
	talud	Vabadiku koht.	Talud	Vabadiku koht.	Talud	Vabadiku koht.	Talud	Vabadiku koht.	Üldse	Rendil 6-a või pikema lepinguga	1-a leping	lepinguta	Elaseadusele kuul. leping.	Üldse	Rendil 6-a või pikema lepinguga	1-a leping	lepinguta	Elaseadusele kuul. leping.	Kasitavad maad 58, 437, 438, 441, 444.
Andja	-	-	18	4	-	-	-	-	5	5				13	13				
Anivere	-	-	1	-	-	-	-	-	14	14				-	-				
Assa	-	-	24	-	-	-	-	-	7	5			2	29					
Avanduse	-	-	11	6	-	-	-	-	44	44				-	-				
Essu	-	-	8	1	-	-	1	-	25	25				52	2			56	
Idavere	-	-	8	-	-	-	-	-	4	4				5	5				
Ingo ja Mõniste	1	-	26	-	-	-	-	-	15	15				30	4		26		
Kaarma	-	-	15	3	-	-	-	-	-	-				7					7
Kavastu	-	-	7	2	-	-	-	-	15	13	1	1							
Kihlevere	2	-	6	-	-	-	-	-	25	25				41					
Koiba	-	-	12	1	-	-	-	-	13			13		6			6		
Koona	-	-	13	-	-	-	-	-	2	1	-	1		8			8		
Küti	-	-	4	-	-	-	-	-	39	30	9			27			26		1
Kärva	-	-	-	-	-	-	-	-	20			20		22					
Käru	-	-	2	-	-	-	-	-	24	20		4		15			10		5
Lasila	-	-	-	-	-	-	-	-	15	2			13						
Lasinurme	8	-	11	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-						
Määri	-	-	-	-	-	-	-	-	34	23			3	8	26		26		
Mõniste	-	-	2	-	-	-	-	-	37	8			29						
Poidivere	-	-	22	-	-	-	-	-	2	2									
Porkuni	-	-	68	3	-	-	-	-	112	112				87					87
Raeküla	1	-	8	-	-	-	-	-	30	2			28	6	6				
Rahküla	1	-	2	-	-	-	-	-	8				8	7			5		2
Rakvere	3	43	21	-	1	14	-	-	41	41				40			36		4
Roela	-	-	7	-	-	-	-	-	84	84									
Sõmeru	-	-	7	-	-	-	-	-	23	23									
Vaeküla	-	-	-	-	-	-	-	-	26	25			1						
Vao	-	-	17	-	-	-	-	-	14	14				15		15			
Varangu	-	-	-	-	-	-	-	-	22	22				24			24		
Vatku	3	-	1	7	-	10	-	57	40	23	3	14							
Vinni	-	-	-	-	-	-	-	-	53	53									
Vohnja	-	-	-	-	-	-	-	-	19	19				22					
Verevere	-	-	3	-	-	-	-	-	40	38			2	8					
Kaarli	-	-	-	-	-	-	3	7	26	26									

128) Eestima talurahvaseaduse

§ 437:

Talumaa kutsnikud ja omanikud võivad maad töö eest palkaks anda ainult neile teenijatele, kes terve aasta vahetpidamata või kindlalt üksteise järel tulevatel aegadel tööd peavad tegema. Maad palkaks andmine muude tööde eest ei ole lubatud.

§ 438. Lepinguid, mis talupidamise ja põlluharimise juures tarvilikele teenijatega tehakse, peab vähemalt ühe aasta kohta tehtama.

§ 441 Teenistuslepingud tehakse kas suuliselt või kirjalikult valla poliitsei juhiresolekul.

§ 444. Teenija nõudmisel peab peremees talle kirjaliku tunnistuse andma, kus teenistuse tingimused ja lubatud palga tähendatud.

Nii oli Tartumaa I talurahva-ajade komissari jaoskonnas peamine taludemüügi kõrgpunkt juba lõppenud komissari ametisse astudes. Rakvere talurahva-ajade komissari jaoskonnas toimus taludemüügist suhteliselt suurem osa komissaride ajal, kuna Läänemaal näiteks suurem talumaade müük toimus Doni Põllu-panga kaudu alles I imperialistliku maailmasoja ajal. ¹²⁹⁾

Talurahvaseaduste alusel jäi endisele rentnikule krundi müügil tulekuga esoste õigus, millest aga mõisnikud sageli mööda hiilivad. Arvukad talupoegade kaebused ja palved ses suhtes näitavad olukorda, kus mõisnik sageli lubas müüa rentnikule, tegelikult müüs aga kellelegi teisele kõrgema hinnaga. Seaduste alusel endine rentnik mitte soovides kohta osta sai vastava tasu müüjalt, mille kohta andis tõenduse vallakohtule, et tal ei ole enam mingeid pretensioone endisele rendikohale. Mõisnik aga endise feodaalse jõkkusega ignoreeris sellist seaduses ettenähtud õigust. Nii näiteks Torma keela (Virumaa) talupoeg Jüri Prude oma palves 1891. a. Rak-

¹²⁹⁾ vt. RAKA FA-71.

vere talurahva-asjade komissarile kaebab oma kren-
dikoha „Metsa nr. 33“ müümisest teisele, kes pakku-
nud ostuhinnaks enam. Prude elanud 60 aastat
samal kohal, puhastanud koha võsast ja teinud
mii põllu maad juurde. Palub komissari nõuda mõi-
savalitsuselt 800 rubla Prude poolt ehitatud koo-
nete eest.¹³⁰⁾ Komissari resolutsioonist selgub,
et mõis oli komissari pealekäimisel nõus
andma Prudele uue krendikreundi ja piisut
ehitusmaterjali sel kreundil asuvate hoonete kor-
pastamiseks.¹³¹⁾ Avanduse valla talupoeg
Hans Müllerhof rentinud 1873. a. mõisnikult
krundi (Tohori nr. 5) tema igasuguste ehitusteta
ja paar aastat hiljem teise kreundi (Vaktra nr. 6)
samuti ehitusteta. 1893. a. teatanud mõis nende
kruntide müügist, ja müünudki need teisele.
Müllerhof palub komissari teha korraldus nende
kruntide müümiseks temale kei. kaasaeg-
sele rentnikule ja kruntide harijale ning ehi-
tustega varustajale.¹³²⁾ Komissar asja uurin-
nud, leidis et Müllerhof ise keeldunud ostmast
krunte liig kõrge hinna tõttu ja siis mõisnik
müünud teisele.¹³³⁾

130) RAKA F 66, sü 1097, l. 2.

131) samas.

132) RAKA F 66, sü 1134, l. 22 jj.

133) samas, l. 23.

Mõnede kuuvis müügihindade saajate väga kõrgus ja müüs sellele, kes enam pakkus, arvestamata endise krentniku eesostu õigust. 1894. a. Eestimaa kuberner teeb talurahva-ajade komisjari tähelepanelikkus liig kõrgete müügihindade suhtes, mis paiguti mõnes mõisas tõusvat üle 30%. Komisjarid valvaku hooliga selliste asjaolude vältimiseks kohaliku ostmüügiantsiooni.¹³⁴⁾

Eni äratas tähelepanu ka kõrgeimal pool 1908. a. Jõhvi talurahva-ajade komisjari kaebus Eestimaa talurahva-ajade komisjari-le, mis teatas harunordselt kõrgetest müügihindadest Oanurme ja Tudolinna mõisades, kusjuures ostusumma lõplikus tasumises oli ette nähtud kõige enam 4-5 aastat. Komisjari audmetel tõusis nohtade ostusumma jär-jest. Nii saab ta näitena:¹³⁵⁾

Koha nimetus	Koha pindala	Müügihind rublades		
		1905. a.	1906. a.	1907. a.
Kruusoja	129 tünni 960 sülda ²	-	5300	9045
Põldma	56 -" - 352 -" -	-	2800	4500
Suurenuuma	81 -" - 2384 -" -	4500	5000	6970
Vanareie	44 -" - 1184 -" -	1700	1900	3100

¹³⁴⁾ RAKA F 66, sü 27, l. 2 jj.

¹³⁵⁾ RAKA F 40, sü 49(91), l. 1.

Et aga kohad läksid müügile peamiselt 1907. ja 1908. a. tunduvalt nõrgemate hindade eest võrreldes 1905. ja 1906. aasta hindadega, siis Eesti maa talurahva- asjade komisjon avaldas la. tust Jõhvi jaoskonna talurahva- asjade komisjarile selle mittekiillaldase valvuse eest talupoegade huvide kaitsmisel. ¹³⁶⁾

Eesti talupojad ja töölised olid objektiivselt huvitatud mõisnike maamonopoli likvideerimisest, Eesti kodanluse aga leidis, et „... neid kunstlikke abinõusid on meil võimata tarvitada.“ ¹³⁷⁾ Ja edasi soovitati se maopuurduse vältimiseks talukohtadest suurem osa vabatahtliku jaotamise läbi väiksemaks muuta, „... et rohkem kehti ja rohkem niisuguseid väikepõllumehi saaks, kes eneste pärast tööd teeksid ja maalt lahkuda ei tahaks.“ ¹³⁸⁾

Talurahva- asjade komisjari üheks ülesandeks kujunes praktikas ka pärisenustatud talukohtade jaotamise tehingu seaduslikkuse tunnustamine ja jälgimine, et vabatahtliku jaotamisega moodustatud talukohad vastaksid vähemalt talude minimaal- ¹³⁹⁾ suurusele.

X sajandil üleminekuga ratsionaalsemale põllumajandusele suurenes ka talude krediitvajadus. Eesti kodanluse soovides vabaneda balti- sausa kapi-

136) RAKA F 40, sü 49(91), l. 27 jj.

137) Jaan Tõnissoni 8. okt. 1900 Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi peakoosoleku arakõnest. vt. Sööt, K. S., Agraarpoliitilised ennustused veerandsaja aasta eest, Eesti kirjandus nr. 4, 1927, lk. 254.

138) sealsamas.

139) vt. RAKA F 366, sü 15.

tali mõju alt, koondas rahvusliku kapitali rikas-
tamaks üksikuid hallparuneid ja ettevõtjaid, seal-
juures aga propageerides krediidi koondamist hul-
kadele suure rahvusliku ettevõttega.

2. Komissari rendilepingute kinnitajana

Talupoja ja mõisniku vahelise rendilepingu kinnitamisel tuli komissaril jälgida 1) poolte õigustlikkust lepinguid sõlmida ja 2) lepingute vormi ja sisu kooskõla seadustega. Ebaseadusliku lepingu tagastas komissar puuduste parandamiseks, kuna seadusele vastava lepingu luges komissar ette rentnikule, viimasele seletades ta kohustused ja õigused. Oseärans pidi komissar rentniku tähelepanu juhtima kohustustele rendikoha ja raudvara korraliku säilitamise ja rentnikule lubatava metsamaa tarvitamise ja metsa kasutamise suhtes. Ka rendikohal rentniku poolt tehtavate ehituste ja paranduste seadusliku tasu ja rendikoha ülesütlemise seadusliku aja pidi komissar selgitama rentnikule. Enne rendilepingu seadusliku kinnitamist pidi komissar selgitama, kas mõisnik on täitnud oma kohustused eeldise rentniku suhtes. Juhul, kui mõlemad pooled sellekohast tunnistust vallakohtu templitse esita, on komissar ise kohustatud nõudma vallakohtult sellist.

---

¹⁴⁰) Vt. Lääne- ja Põhja-Eesti talurahva-ajade komisjoni ringkirji nr. 140 (1890.a.) ja nr. 291 (1892.a.) RAKA F 366, sü 1, l. 7 ja 15.

Peale teoorjuse ametlikku lõpetamist kuulus Lääne- ja Põhja-Eesti maakondades 5% talumaast sunduslikult raharendile ülevõimisele. Eestimaal aga ei muudetud 1868. a. teoorjuse kaotamisega 1866. a. seaduse § 170-ndat, mis lubas $\frac{1}{4}$ rendihinnast tasuta teotööga. Ja nii lauges veel 1899. a. talumaa üldisest rendisummast 4,44% teo- ja loonusrendile. Bodisco andmetel oli Eestimaal talumaast raharendil 1899. a. 10.821 kohta (307670, 18 tünu)¹⁴¹⁾, mõisamaal oli samal ajal raharendil 3279 kohta (71434, 92 tünu)¹⁴²⁾. Seega oli raharendil üldse 14118 kohta (379105, 10 tünu), kusjuures loonus- ja teorendil oli talumaal 1490 kohta (15243, 38 tünu)¹⁴³⁾, mõisa- ja talumaal oli seega rendil üldse 19.900 kohta. Väikekohtade rent tünult oli kõrgem suuremate rendikohtade omast. Lühiajalist renti olid sunnitud kasutama talupojakehvistu, kuigi talurahva-seaduste alusel tuli kirjalik rendileping teha vähemalt 6 aasta peale. Komissaride tegevust jälgides selgub, et nad võitlesid üldiselt liig kõrgete rendihindade vastu, raharendi kehtestamise ja ebaseaduslike rendivahetuste lõpetamise eest.

141) Ka pärast 1868. a. säilusteorent. Nü on Võisiku mõisas (Viljandimaa) järjekindlalt tehtud talupoegade ja mõisniku vahel 2 rendilepingut: raharendileping ja teotööleping sama summa peale. vt. RAKA FA4.

141) Bodisco, S., Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands, lk. 60 jj.

142) Sealsamas, lk. 65 jj.

143) Sealsamas, lk. 67.

"Valguse" teatel 1892. a. sundinud kuskil Risti kihelkonnas Läänemaal mõisnik talumehi teolepinguid vastu võtma, mida mõned ka teinud. Kohalik talurahva- asjade komisar ei kinnitanud neid rendilepinguid, mida siis mõisnik korraldanud ümber rahalisteks rendilepinguteks, kõrgeandades aga rendihinda näiteks 80 - nelt rublalt 236 - le rublale ¹⁴⁴⁾. Kolgas, Lüüs ja Loovallas maksnud need talupojad 24 rubla renti rohkem, kes teoorjusest keeldunud. ¹⁴⁵⁾

Rendihindade ebataraliselt kõrgeks kuuvi- mist mõisnike poolt esineb Virumaal sagedasti kuberner Šahhovskoi teatel, kellele sellest Püh- litsa kloostri pidustustel 15. aug. 1890. a. tea- tanud paljud talupojad ja palunud valituse kaitses mõisnike rõhumise vastu. Kuberneri järelepärimised ses suhtes nii Jõhvi kui Rak- vere jaoskonna talurahva- asjade komissa- ridelt kinnitasid talupoegade kaebuste õigsust, kusjuures rendikohad ise asukoha poolest olnud halvad, peamiselt soise maastikuga ilma karjamaa ja metsata. Rakvere maa-

144) Valgus, nr 33, 4. aug. 1892.

145) Valgus, nr. 35, 24. aug. 1889.

konna-ülemal hinnangul ei olevat need rentnikud ise võimalised ei rentima ega ostma kohti mõis-
niku poolt pakutava hinnaga ja nii jäävat neile
ainukesel võimalusena välja kännata. Lõuna ena-
mus kubernerile kaebusega esinenud talupoega-
dest olid vene õiguskulunud, siis pöörab kuberner
siseministri tähelepanu asjaolule, et eelsetes
Baltimaade maaomavalituse reformis peaks õi-
guskuline ja õiguskiriku huve eriti silmas pee-
tama. ¹⁴⁶⁾

Eriti kõrgete rendihindade üle kaebab
Jõhvi jaoskonna talurahva-ajade komissar
1908. a. just Oanurme ja Tudolnna mõisates,
mis kohalikes talupoegades sügavat rahulole-
matust tekitab. ¹⁴⁷⁾ Nagu juba eelpool nägime,
uuriti asja Bestimaa talurahva-ajade ko-
missjoni poolt ja avaldati laetust isegi talu-
rahva-ajade komissarile, kes küllalt aeg-
sasti ei olnud annud asjale seadusliku
käiku.

Sagedased talupoegade kaebused ülemäärast
kõrgendatud rendihindadest nii talurahva-
ajade komissaridele kui ka talurahva-as-
jade komisjonidele kajastavad eesti talupoja

146) Из архива князя Шаховского, т. II, лк. 203 ж.

147) RAKA F 40, sü 49 (91), l. 3 ж.

võitlust balti parunitega.

Seadusele mitte vastavaid rendilepinguid ei kinnitatud komissari poolt. Nii keeldus Raurvere jaoskonna talurahva- asjade komissar 1891. a. kinnitamast kolme Lasila mõisaomanik parun Muzern-Sternbergi ja talupoegade vahelist rendilepingut ebaseaduslike punktide tõttu. Mõisnik Muzern-Sternbergi ja talupoeg Johan Waldmani vahel sõlmitud rendileping „Kubja“ talule oli esitatud juba 1881. a. kihelkonnakohtule kinnitamiseks, kes aga keeldus kinnitamast, kuna kogu rent lepingu alusel oli arvestatud natuuras. Samal põhjusel keeldus ka talurahva- asjade komissar ¹⁴⁸⁾ Samuti sama mõisniku poolt koostatud rendilepingud taludele „Kerpsumadi nr. 4“ ja „Sepa“ ei vastanud seaduse nõuetele ja jäid komissari poolt kinnitamata. ¹⁴⁹⁾ 1894. a. esitati jällegi Lasila mõisa poolt rendileping „Kubja“ talule kinnitamiseks. Komissar keeldus kinnitamast, kuna mõisnik ei olnud esitanud tõendit teise lepinguosalise nõusolekust 1891. a. komissari poolt ebaseaduslikuks tunnustatud lepingu punktide muutmises. ¹⁵⁰⁾

Rendilepingutes oli mõisnike poolt fik-

148) RAKA F 66, sü 27, l. 21 jj.

149) — do — l. 55 jj.

150) RAKA F 66, sü 28, l. 72.

seeritud maaharimise kord ja seaduslikus suuruses säilitatav raudvara ¹⁵¹⁾ mõisnikud kartes liigset talude kurnamist ja röövmajandamist rentnike poolt rendilepingutes enamasti määrasid kindlaks ristikheina, lina ja kartuli külvipindala. Nii näiteks peab Kopka vallas Ilaagi mõisale kuuluv Nabri talu rentnik põllumaa viies välgas pidama: rukis, ristik, oder ja kartul, kaer ja lina ning kesa, kusjuures lina, ristikheina ja kartuli all olev pindala ei tohi haarata üle $\frac{1}{10}$ kogu põllu- alast, vastasel korral maksab rentnik iga ületatud rakamaa eest 35 rubla kahjutasu rendiaandjale. ¹⁵²⁾ Üldiselt olid rendilepingutes tähendatud rentniku kohustusena maad harida „üleüldise pruugis võetud põlluharimise eeskirjade järel...“ ¹⁵³⁾ Mainitud eeskirjad 1860-a. seaduse §§ 141–146-udes puudutavad metsamaade põlluksmuutmise ja viljaväljana kasutamise korda. 1886. a. keelati nõuda õigussõu süs-

151) Liivimaa talurahva seaduse § 124 alusel peab rentnik rendikoha jaoks vastavalt koha suurusele raudvara muretsema. Nii oli $\frac{1}{12}$ adramaa suurusele talule raudvaraks 1 hobune, 3 sarvloomat ja 6 vakkaseemet, kusjuures iga $\frac{2}{24}$ adramaale tuli 1 hobune, 3 sarvloomat ja 6 vakkaseemet lisaks.

152) RAKA F 366, sü 15, l. 7 jj.

153) — do — l. 11.

dunud talupoegade mailt reaalnoormisi luteriusu kirikute heaus, rendikoha sündides aga mitte õigeusulikele asusid noormised jälle jõusse. Nü oli Kuuda mõisa talupojal Jaan Mustalul oma rendikoha „Muttika nr. 1“ eest luteri kirikule täita järgmisi kohustusi. ¹⁵⁴⁾

	Runkis	Oder	Kaer	Hein	Lina	Peerud	Kanaad	Raha	
	toop.			kimp.				rubl.	kop.
õpetajale	10	10	10	80	1	1	1	-	50
kõstrile	3	3	4	30	1	2 jalga puid			
kirikumehle	3	3							

Rolla mõisniku parun Kraufeli ja talupoja Mikkel Liiva vaheline rendileping nägi ette luteriusu vaimulikule järgmised kohustused: 8 karnitsat runkeid, 8 karnitsat otri, 4 karnitsat kaeru, 1 koorem puid, 1 kana, 2 tuusti heinu, 1 kubu peerge, $\frac{1}{2}$ tuusti linu ja suvel $\frac{1}{2}$ hobuse- ja $\frac{1}{2}$ jalapäeva. ¹⁵⁵⁾

Rendilepingutes ettenähtud nn. „kirikuidanda kümniise“ arvel püüdis mõisnik

154) RAKA F 66, sü 1182, l. 10.

155) — do — sü 1213, l. 10.

sageli profiit: lõigata. Nii kaebasid 13 Koila mõisa rentnikku 1891. a. Rakvere jaoskonna talurahva- asjade komissarile oma mõisniku kohta, kes nõudvat kirikule minevaid maa- enda kätte, kruvides need lepingutes ettenähtud määradest kõrgemale. Ka ei andvat mõisnik lepinguid rentnikele, vaid hoidvat neid seadusevastaselt mõisas endi käes. ¹⁵⁶⁾

Komissar määras mõisnikul kinni pidada 1890. a. kinnitatud rendilepingute määradest, samuti käsundas mõisnikku välja andma talupoegadele juba nende poolt allakirjutatud rendilepinguid. ¹⁵⁷⁾ Samuti nõudis Järv-

vere valla talupoeg Tõnu Tõruke 23. IV 1893. a. oma kaebuses komissarile Raastvere mõisnik von Zur-Mühlenilt juba 23. IV 1892. a. allakirjutatud rendilepingut. Zur-Mühlen suurendavat Tõrukese rendikoormust põhjendusega rendilepingus leiduvatele tingimustele, mida aga tegelikult talupoja poolt allakirjutatud rendilepingus ei leiduvat. ¹⁵⁸⁾ Komissar asje

uuritud leidis Tõrukese palve põhjendatud olevat ja tagas oma otsuse nr. 896 - ndaga talupojale rendilepingu. ¹⁵⁹⁾

156) RAKA F 66, sü 1095, l. 2.

157) ——— do ——— l. 3.

158) RAKA F 366, sü 23, l. 14.

159) ——— do ——— l. 15.

Jorma-Lohusuu kihelkonna kirikueestseisja von Zur-Mühlen esitas Tartu I jaoskonna talurahva-asjade komissarile Mustre talurentnike koosoleku otsuse muutmiseks, mille põhjal talurentnikud otsustasid kohaliku pastori Kääbistege varustamise kohustuse muuta rahamassuks.¹⁶⁰⁾ Komissar tunnistas rentnike koosoleku kõigiti normiliselt ja seaduslikult lätiõideks, keeldudes aga otsuse muutmisest kui enda kompetentsi mitte kuuluvast.¹⁶¹⁾

Rauvere jaoskonnas komissarile esitasid 1890. a. Kohala mõisa vabadiivad palve, et komissar mõjustaks parun Kraugelit neile maad andma raharendile. Senini tasunud nad kenti mõisas töötades, kesjuures mõisnik arvestanud nende tööpäeva tasu väga madalaks, isegi parimalle töötajale kõige enam 30 kopikat päevas. Komissari vahendusel nõustus mõisnik sõlmima vabadiiviga kirjalikke raharendi lepinguid.¹⁶²⁾

Vohuja valla 14 talupoega keeldus vastu võtmast Pala mõisaomanikult 1-aastase rendilepinguid 1891. aastal, nõudes 6-aastast, mida komissari vahendusel õnnestuski

160) RAKA F 366, sü 28, l. 1 jj.

161) ——— do ——— l. 8 jj.

162) RAKA F 66, sü 1091, l. 6 jj.

163)
sõlmida.

Sageli mõisnik võttis rentnikult hool-
ga ülestöötatud rendinoha, andes selle kõrge-
ma rendihinna eest teisele. Arvuvad pal-
ved komissaridele talupoegade poolt palu-
vad end kohale jätta. Nii kaebab Palavalla
talupoeg Antou Maalt 1891. a., et juba 1869. a.
saanud tema isa Pala metsast vabadiku ko-
ha, kuhu ehitatud maja, selle eest tööta-
des mõisas. 1886. a. maaniõitmisel võetud
see ala vallamaa (resp. talumaa) hulka
ja määratud rendihinnaus 35 rubla raha
mõisale. 1891. a. õelnud krahvinna Reh-
binder rendi üles, ehituste eest ei maks-
nud midagi, lubanud aga ühe onni hal-
val maal ilma heina- ja karjamaata.
Komissari otsuse kohaselt jäi Maalt
endisele kohale rentnikuks. ¹⁶⁴⁾ Sellelaadseid
näiteid esineb küllalt, mis üldiselt lähenevad sood-
salt talupojale komissari vahendusel, kuid on
ka küllalt juhtumeid, kus mõisnik, osavalt väe-
nates talurahva seadusi, sunnib sageli jätta en-
dale juba seadustega tühistatud eesõigus. Talu-
poeg ise sageli mitte teudes seadusi ja nähes
oma ainsa eluvõimalusena maaharimist, ol-

163) RAKA F 66, sü 1095, l. 5 jj.

164) — do — l. 8 jj.

sunnitud kasutama pakutavaid renditingimusi.

Just lühiajalised rendilepingud ja ebaseadus-
likud renditingimused võimaldavad mõisnikule
end ebakindlana tunduvalt talupojalt pressida vii-
mast.

3. Komissar mõisastamise vastu võit- lejana.

Talumaal mõisastamine riivas väga teravasti talurahva üldist mausuvõimet ja seetõttu riigivalitsus oli huvitatud talurahva maavalduse säilimisest. Arvukad talurahva- asjade komisjonide tsirkulaarid talurahva- asjade komisсарidele kohustavad viimased valvama vältimaks talumaal ebaõiget liit- mist mõisamaaga ja uue kvote- (resp. kuuen- dikupäeva) moodustamist. Talupojad kaebuste ja palvetega pöördusid talurahva- asjade komisсарide poole oma riivatud maaoman- di õiguse jaluleseadmiseks. Nii kaebavad Vin- ni valla vabadikud 1890. a. Rauvere jaoskonn- na talurahva- asjade komisсарile talu- maa liitmisest Viini mõisa külge 1885. a.

Kruunimisel järgniselt:

Pajosi külast 31 sauna alused ja asad - 12 tünnu,
Pajosi küla vabadike põllumaid 57 tünnu 240 sülda²,
Loovitalu alalt 23 tünnu 976 sülda²,
Kooli krundist 4 tünnu 80 sülda²,
Viini küla 8-kt vabadikest põlde 13 tünnu 800 sülda²,
ja nende karjamaid 6 tünnu 2096 sülda²,
Karkuse küla taludelt koos põldudega 99 tünnu 48 sülda²,
heinamaid 48 tünnu 1072 sülda² ja karjamaid

65 tünnu 4 96 sülda². Lisaks kõigile võetud mõisa külge veel Pajosi küla karjamaast teadmata suurusega osa.

Ravvere jaosuonna talurahva-asjade komisari uurimise tulemused vastavas asjas selguvad ta ettekandest (nr. 545) Bestimaa talurahva-asjade komisjonile. Juba 1859. a. võetud Pajosi külast mõisa külge 2 talu- ja 6 vabadikukohta, kuna Karkuse külast võetud 2 vabadikukohta. 1859. a. muudetud 7 talu- ja 9 vabadikukohta Karkuse külas kuendikumaaks. Kuini 1882. aastani mingesid liitnisi ei järgnenud. 1882-1884. a. toimunud jällegi uued mõisamaa külge liitnised, mil liidetud Pajosi külast 31 vabadiku kohta ja Viini külast 8 vabadiku kohta ning väike koolikoht. Vastutaksus antud mõisa poolt talumaale mõningal määral karjamaad ja mõned kuendid Pajosi külas.¹⁶⁶⁾ Bestimaa talurahva-asjade komisjoni andmeil oli Viini mõisa poolt esitatud komisjonile maade vahetamise projekt kinnitamiseks 1885. a., faktiline liitmine ise aga toimus varem, nimelt 1882-1884. a. Komisjon teeb talurahva-asjade komissari le ülesandeks asja põhjalikult uurida ja uuri-

165) RAKA F 66, sü 1093, l. 5.

166) ——— do ———, l. 7 jj.

mistulemused saata komisjoni. ¹⁶⁷⁾ Alles 1912. a. võtab
 Lestimaa talurahva- asjade komisjon asja uuesti ülesse
 sellekohase Vinni valla talupoegade uue kaebuse põhjal. ¹⁶⁸⁾
 26. I 1913. a. Kūti valla volikogu protokollist selgub, et
 peale 1884. a. mõotmisi Karkuse külaale kuuluv
 talumaa arvestatud Vinni mõisa kuendikumaaks.
 Volikogu palub talurahva- asjade komissari Karkuse
 küla maaala tagasi muuta talumaaaks. ¹⁶⁹⁾ Asi otsus-
 tati talurahva- asjade komissari ja Lestimaa talu-
 rahva- asjade komisjoni poolt talupoegade kasuks,
 kuna lähemal uurimisel selgus, et mõisnik
 oli Karkuse küla maaala arvestanud ebaseadus-
 likult kuendikumaaks. ¹⁷⁰⁾ Muud lütmised Vinni
 mõisa külge aga tunnustati seaduslikuks, kuna
 mõis andis talumaale mõisamaast alu, mida
 müüs päriseks soovijatele. ¹⁷¹⁾ Talupojad ise ei
 nõustunud sellise otsusega, nähes selles mõisni-
 ku omavoli ja vägivaldset mõisastamist, nagu
 selgub nende seletustest vallakohtus. ¹⁷²⁾ Tege-
 likult 12. III 1904. a. senati ukraasi nr. 2794
 kohaselt talumaa seaduslikkus vahetami-
 seks läks vaja nii valla volikogu kui ka vahe-
 tusega riivatavate kohaomanike otsust. ¹⁷³⁾

Küdjärve valla talupoeg Aleksander Raja

167) RAKA F 66, sü 1093, e. 9.

168) — do — , l. 30.

169) — do — , l. 39.

170) — do — , l. 42.

171) — do — , l. 29.

172) — do — , l. 33 jj.

173) RAKA, F 66, sü 17,
l. 6.

pöördus Tartu I jaoskonna talurahva- asjade komissari poole palvega vabastada teda mõisatöölt, kuna ta kundi koht „Lausamaa nr. 4“ asub tegelikult ~~mõisamaal~~ ^{talul} mõisniku aja registreeritud selle koha 1894 aastal mõisamaale kuuluvaks. ¹⁷⁴⁾ Komissari järelepärimisele vastas Kuidjärve vallavalitsus, et koht asub tõeliselt talumaal ja sel alusel vabastas komissar oma otsusega kaja mõisatööst, kohustades teda ainult komissari poolt kinnitatud kendidilepingus ettenähtud kohustusi kandma. ¹⁷⁵⁾

Louora valla Tedreküla talupojad esitasid Liivimaa talurahva- asjade komisjonile 1905. a. kaebuse endi mõisnikule, kes talupoegade kasutuses olnud karjamaast (talumaa) 50 vakamaad annud kohalikele pastorile. Talupojad paluvad tagasi oma maad ja veel kahjustasu võõrandamise eest. ¹⁷⁶⁾ Louora valla volikogu komissari järelepärimisele vastates tunnistas mainitud juhtumi talumaa võõrandamiseks. ¹⁷⁷⁾ Louora mõisaomaniku von Rathlef komissari palvele: saata mõisa generaal-kaart talupoegade kaebuse sisulise õigsuse otsustamiseks, vastas puuklevalt, et rahutute aega-

174) RAKA F 366, sü 23, l. 3.

175) — do — l. 4 jj.

176) RAKA F 366, sü 375, l. 1 jj.

177) — do — l. 5.

de tõttu polevat seda teha võimalik. ¹⁷⁸⁾ Lühemal
 kaardi võrdlemisel selgus, et talumaast oli antud
 kohalikule pastorile 50 vakamaad juba 1867. a. ¹⁷⁹⁾
 Liivimaa talurahva- asjade komisjoni uurimustu-
 lemusena loeti 1909. a. pastorile antud maa-
 talumaa hulga kuuluvaks ja pastor (kes tege-
 linnult sellest maast oli kogu aeg alu rentitud
 talupoegadele) pidi esitama talurahva- asja-
 de komisjarile kinnitamiseks talupoegadega
 sõlmitud rendilepingud. ¹⁸⁰⁾ Mainitud otsuse
 teatas talurahva- asjade komisjar pastorile, pa-
 ludes saata rendilepingud järele vaatamiseks
 ja kinnitamiseks ¹⁸¹⁾, millele vastas pastor oma-
 korda, et Kodavere pastoraadil puudub
 nr. „talumaa“ ¹⁸²⁾ komisjari mitmekordsetele
 ametlikele nõuetele ja seletustele lubas pas-
 tor saata rendilepingud. ¹⁸³⁾

Ka nr. „koolimaad“ olid sagedasteks
 tüliobjektideks valla ja mõisa vahel, mis jäi
 jällegi komisjari otsustada. Mõis kaldus
 vaatama koolimaale kui omandusele ja püü-
 dis neid alu rentida või müüa. Nii pöördus
 Matjama kooliõpetaja Fr. Liblik oma kaebuse
 Liivimaa kuberner Sinovjevi poole 1892. a., et

178) RAKA F 366, sü 375, l. 13.

179) ————— do ———, l. 19.

180) ————— do ———, l. 26.

181) ————— do ———, l. 28.

182) ————— do ———, l. 29.

183) ————— do ———, l. 30 j.

Vara mõisnik von Sievers võtnud Matjama koolile kuuluvast talumaast 40 rakamaad ilma kogukonna nõusolekuta ja rentinud edasi. Sieversi endo väitel liitunud ta selle ala oma kasutuses oleva „Tiri“ taluga, mis aga tegelikult Liblra väitel olla antud 3-ks aastaks rendile peanidelt teoorjuse alusel. Sievers ise etavat koolimaa anastamist teoorjuses, kuna „Tiri“ talu kasutavat ta ise ja võimaldavat seal tööpäälga alusel endaga koos töötada oma loolisel.¹⁸⁴⁾ Vara valla volikogu koosoleku protokollist selgub, et koolil oli oma maa juba 1870. a., mis aga kuulus talumaa külge läks taludega koos müügil, mille eest mõisnik andis vallale uue krundi, kuhu vald omal kulul ehitas koolhooned. Kuna uus krunt oli endisest suurem, siis 1871. a. peale ülemäärase maa eest maksis vald mõisnikule renti. 1891. a. aga võtnud mõisnik valla nõusolekuta Matjama koolile kuuluvast maaalast osa talu külge, mida mõis ise kasutas ja ühe osa koolimaast liitnud mõisamaaga, mida mõisnik kavatses 1892. a. juripäeval koos koolihoonetega anda mõisa kandidaatele teoorjuse alusel.¹⁸⁵⁾ Tartu I jaos-

184) RAKA F 366, sü 33, l. 18 jj.

185) ——— do ———, l. 14.

konna talurahva- asjade komissar asja murides leidis, et 1871. a. vakuraamatu põhjal oli Matjama koolikoha väärtus 14 taalrit 42 krossi, Tiri krundi väärtus 15 taalrit 50 krossi.

1891. a. vakuraamatute põhjal aga selgub, et Matjama koolikohast eraldamise teel on Tiri krundi väärtus muutunud — 19 taalrit 37 krossi ja Matjama väärtus 10 taalrit 55 krossi, millised muutused olid seaduslikumuse tunnustatud kõigi vastavate asutiste poolt.¹⁸⁶⁾

Matjama vallavolikogu palvele, et komissar võtaks tagasi mõisniku poolt vööralt talupojale antud Matjama kooli talu, soovitas komissar asja anda kohtulikule arutusele, kuna Liivimaa talurahvaseaduse § 590-nda põhjal maa peaks kooli ülalpidamiseks ja kooli kasuks alatiseks säilima.¹⁸⁷⁾ Oma

hilisemas otsuses komissar leiab, et nii Liiviku kui Matjama valla volikogu palved on esitatud väheste dokumentaalsete põhjendustega ja nõuab neile lisa. Mõisaomanik v. Sieversi käsutab komissar täpselt minni pidama „Tiri“ talu kasutamisel Liivimaa talurahvaseaduse § 160-nda nõudmisi.¹⁸⁸⁾

186) RAKA F 366, sü 33, l. 31.

187) ————— do ————— l. 11

188) ————— do ————— l. 50 jj.

Läesoleva fondi ulatuses jääbui asi poolikuse, kuna hilisemad poolte seisused on teadmata.

„Valguse“ teatel olid 1891. a. Tarnavatu valla-
majas talurahva- asjade komisjar ja koolide
inspektor küsimust selgitamas, kas kohaliku
kõstri käes olev maa kuulub kirikule või
koolile. Selgus, et vaidlusalune maa nii
kirikuraamatutes kui ka mõisa kirjades oli
„koolimaa“ nimetuse all. Kubermangu talu-
rahva- asjade komisjoni käsul vanemate
inimeste küsitlemisel selgus, et mainitud
maa oli kooli ülalpidamiseks antud, hiljem
antud koolile nimeks „kõstri kool“ ja kõster
hakanud kasutama maa sissetulekuid
peht oma tarbeks. Tegelikult püsivad aga
maa sissetulekutest nii kooli ülalpidami-
seks kui ka kõstri aastapalgaks. Asjotsus-
tati lõplikult kubernerilt poolt kooli kasuks. ¹⁸⁹¹⁾

Kokora vallavalitsus kaebel jättis
Tartu I jaoskonna talurahva- asjade komis-
sar Kokora mõisniku ja talupoja vahelise
ostu- müügi lepingu 43 vakamaa suurusele
krundile „Kooli nr. 7“ seaduslikult tun-
nistamata, kuna mainitud krunt asus 18. sept.
1868. a. seaduse kehtestamisega kohaliku valla-

1891) Valgus, nr. 1, 28-dets. 1891.

kooli kasutuses. ¹⁹⁰⁾ Mõisaomaniku protsessides selle otsuse vastu viis asja esialgu Liivimaa talurahva - asjade komisjoni, ja viimase kinnitades komissari otsust, edasi siseasjade ministerruumi, kes omakorda tunnistas komissari ja talurahva - asjade komisjoni otsuste seaduslikkust. ¹⁹¹⁾ Ludina mõisaomaniku krahv Ernst Manteuffel müüs Ludina vallakoolile kuuluva maatüki „Mardla nr 2“ kellelegi talupojale nõuküsimata valla kogukonnalt. Komissar asja uurides leidis, et ostja asus ostetud kohale ootamata ostu - müügi lepingu seaduslikkust tunnistamist komissari poolt ja rikkus nii omandiõigust. Komissar soovitas Ludina valla volikogule algatada kohtulik hagi nii mõisniku kui ka ostja vastu. ¹⁹²⁾

Lasila valla volikogu oma palvel komisjarile palub korraldada koolimaa küsimust, mida kohalik mõisnik Ungern - Sternberg rentinud vööralt isikule, kuigi mainitud koolimaa oli kooli kasutada olnud üle 30 aasta rendita, kuna ka mõisamaale kuulunud koolikalised lapsed said seal haridust tasuta. 1890. a. aga soovitud mõisnik aastarendis 120 rubla, millest veld keeldunud, olles valmis aga madalamat rentitasu -

190) RAKA F 366, sü 23, l. 33 jj.

191) ————— do ———, l. 38 jj.

192) ————— do ———, l. 46 jj.

ma. mõisnik ei nõustunud odavama rendiga, renti-
 mid aga koolimaa edasi kolmandale, mille 75
 rubla eest aastas.¹⁹³⁾ Komissari otsusel pidi mõisnik
 koolile kuuluva maa tagasi andma aastarendiga
 75 rubla.¹⁹⁴⁾

Mõisnike poolt kasutati õige ohtrasti või-
 malust ka talumaadel asuvate talude majan-
 damiseks, kuuludes seeja ise ka valla kogukon-
 da ja omades nii kõiki kogukonna liikme õigu-
 si. Mainitud asjaolule seaduslikuks suhtumi-
 seks Liivimaa talurahva-ajade komisjon
 pidas 21. jaanuaril 1893. a. erakorralise koos-
 oleku, kuna paljud talurahva-ajade komis-
 sarid olid sellekohaste järelepärimistega
 pöördunud kubernerit poole. Koosolekul esi-
 nes omapoolse sõnavõttega Volmari jaos-
 konna talurahva-ajade komissar, kes too-
 nitas, et mõisnikud, astunud nii valla kogu-
 konda, usuvad endal õiguse olevat ka igale
 vallaametniku kohale ja siis tegelikult prak-
 tikas tegevat raskesti valla töös, nagu vaku-
 raamatute kinnitamisel jne. Komisjoni asja-
 maaludes leidis 1860. a. talurahva-seaduse
 § 101 alusel, et iga mõisnik võib talumaad
 ainult rentida või müüa. § 106 alusel
 aga, kui talumaad ei rendita talupoegade poolt,

¹⁹³⁾ RAKA F 66, nr 1095, l. 3 jj.

¹⁹⁴⁾ ————— do —————

siis võib mõisnik ise harida 6 aasta jooksul ¹⁹⁵⁾
 seda rendikohta, tohtimata seda aga liita mõisa-
 maaga. § 108 alusel pidi mõisnik avalikud maksud
 ja koormised rentimata jäänud talumaa osa
 eest ise kandma ja tasuma. § 253 märkus I
 alusel vallakoogu kauda mitte arvestatud, kuid
 selles omaanduse soetanud või rentinud isikud
 omavad kõiki õigusi ja peavad täita kõiki val-
 la kogunonna liikme kohustusi. Kõiki seaduse-
 säteid arvestades otsustas Lääne-Lõuna talurahva-
 komisjon kaugelt jälgida mõisnike poolt talu-
 maa kasutamise seaduslikkust ja igale ebasea-
 duslikule talumaa liitmise katsel mõisamaaga
 kohe vahele astuda. Valikogu valvaku ka talumaa seaduslik-
 kuse järele ¹⁹⁶⁾ Lääne-Lõuna talurahva-
 komisjoni järelepärimise põhjal, kui võrd kasutab mõisnik
 talumaad ebaseaduslikult, kahjustades seega talu-
 poja huve ¹⁹⁷⁾, selgus Rauvere jaoskonnas
 talumaade laialdane ebaseaduslik kasutami-
 ne mõisnike poolt. ¹⁹⁸⁾

Nii selgus, et Kolu mõisnik Augern-Stern-
 berg kasutavat juba 14 aastat talumaad asuvat
 krunti "Väljaotsa nr. 11", maksmata seejuures

195) Lääne-Lõuna 1856. a. talurahva seaduse § 52 alusel
 võis mõisnik talumaad harida kuus aastat, 23. I
 1859. a. määrusega muudeti ajutine renditalu harimise
 aeg mõisniku poolt 3-ks aastaks. Nii talurahva-
 komisjoni komisjonid kui ka Lääne-Lõuna talurahva-
 komisjoni oma praegises pidas seadusevastases iseenes-
 1856. a. seaduse § 52 määratletud ületamist.

196) RAKA F 366, sü 10, l. 154.

197) RAKA F 66, sü 1090, l. 1.

198) ————— do —————

ei kogukondlikke maksse, samuti mitte täites
 teisi krunnil lasuvad koormisid. Mainitud krun-
 di olla ta järganud nelja ossa, mida kasutavat
 ta neli mõisatöölisi.¹⁹⁹⁾ Lützi mõisnik Krischten
 kasutas üht talukohta üle 10-ne aasta, andma-
 ta seda talupoegade kasutusse vaatamata talu-
 poegade nõudvatele palvetele. Talurahva-as-
 jade komissari korralduse kohaselt pidi
 Krischten koha rentima järgmisel jüripäe-
 val talupoegadele.²⁰⁰⁾ Vastu mõisnik kasu-
 tas ebaseaduslikult enda huvides 5-t vaba-
 diku kohta üle 10-ne aasta; Kaarli mõis-
 nin kasutas üht talukohta üle 18 aasta,
 Idavere mõisnik kasutas jälle talumaad
 alla kuuluvat heinamaad n.ö. „iidsest ajast”,
 Ragavere mõisnik heinamaad üle 24 aasta,
 Tuddo mõis kasutas 14 kohta seitsmendat
 aastat ja Arbavere mõis üht talukohta
 „iidsest ajast.” Komissar tegi vallavalitsuste-
 le ülesandeks hoolitseda talupoegade maoman-
 di õiguse järeleseadmise eest.²⁰¹⁾

Kroote- ja muendikumaad jäidki õigus-
 likult selgusetusse seisukorda. Nii näiteks kaotas

199) RAKA F. 66, sü 1090, l. 24 jj.

200) _____ do _____ l. 13.

201) _____ do _____ l. 103 jj.

Kärde

Mõis kuendikumaal kõik talud, tarvitades maad muuks otstarbeks. Valla sellekohase kaebuse alusel nõudis kohalik talurahva- asjade komissar taludle taastamist kuendikumaal, mida omalt poolt kinnitas ka talurahva- asjade komisjon. Mõisnik andis asja senatisse, mille otsusel asi jäeti seisma kuni nute kehtestatavate seadusteni kuendikumaade suhtes. ²⁰²⁾ Avanduse vallavalituse teatel oli 1916. a. vallal Poidivere mõisaga vastuolu ligi 95 tünu maa-ala suhtes, millest osa mõis tahtis tunnistada kuendikumaale kuuluvaks. ²⁰³⁾

Komissarid oma ringkirjades kohustasid vallavalitust isegi valvama talumaatäieliku säilimise eest ja ebaseaduslikest liitmistest teatama eelkõige komissarile. Nii mainib Rauvere jaoskonna komissar oma tõrkkulaa- ris nr. 48 (16. veebr. 1916) vallavalitustele, et talumaat ebaseaduslike kasutamise mõisnike poolt ²⁰⁴⁾ kahjustab talupoegade majanduslike huve. Lääne- ja Kesk-Suomi kuberner: ettekirjutis nr. 4474 (14. II 1893. a.) talurahva- asjade komissaridele käsun- dab viimaseid, olles selgitanud talumaat ebasea- duslike kasutamise mõisnike poolt, vallapolitsei- le korraldusi andma seaduspärase olukorra

202) Õigus nr. 84, 10(20) apr. 1908.

203) RAKAF 66, sü 1090, l. 5.

204) ————— do ————— l. 23.

restaureerimiseks. „Mõisnik tuleb sundida ebasea-
duslikult haaratud maaharimist lõpetama ka-
juhul, kui ta kannatab seejuures majan-
dusliku kahju. Mõisniku vastupanu juhtu-
del vallapolitseile tuleb koostada protokoll
rahukohtu seaduse artikkel 29 alusel.²⁰⁵⁾

205) RAKA F 366, sü 10, l. 166.

4. Komissar maade vahetamise seaduslikkuse valvajana.

Talurahvaseaduste alusel oli mõisnikul võimalus oma mõisa piiride ümmardamiseks mõisamaad vahetada talumaaga vastavas koguses. Talumaa mõisamaaga vahetamine sündis 1860. o. talurahvaseaduse § 104 põhjal vallavolikogu nõusolekul. Krootemaa vahetamisel valla volikogu otsust ei vajatud. Liiwimaa taluraha- asjade komisjoni oma ringkirjas nr. 124-ndas (18. IV 1891. a.) käseb komissare krootemaa vahetamisel jälgida, et 1849. a. seaduse artikkel 9-ndas kindlaks määratud krootemaa suurus ei muutuks, tulebatakse meelde ka 9. juuli 1889. a. seaduse artikkel 8-nda punkti 2-t, mille põhjal just taluraha- asjade komissarid on kohustatud valvama krootemaa kvantiteedi muutumatuso järele. ²⁰⁶⁾ Tsirkulaar nr. 30 (3. II 1893. a.) kohustab komissare selgitama talupoegadele mõisniku õigust kasutada krootemaa vahetamist. ²⁰⁷⁾

206) RAKA F 366, sü 10, l. 18.

207) — do — l. 151.

Reasvere mõisniku Lur-Mühlen teatas

Reasvere valla volikogu koosolekul 20. II 1890. a.,
 et mõisniku ja volikogu vaheline kokkulepe maa-
 vahetamise asjus ei leidnud Lääne- ja Maanõukogu
 Kolleegiumi poolt kinnitust, kuigi komisari ol-
 asja seaduslikkus tunnistanud. Maanõukogu Kollee-
 gium leidis, et vahetusega oli mõisamaad talu-
 maa külge arvatud enam seaduses ettenähtud
 kogusest.

Vahetusprojekt alusel läks Reasvere mõisale
 talumaast: ²⁰⁹⁾

	Põllumaa		Heinamaa		Maa väärtus	
	vakamaa	kapamaa	vakamaa	kapamaa	taaler	kross
Reasvere talumaast	33	20			14	83 ⁶⁴ / ₁₁₂
Pikasilla heinamaa tükid nr. nr. 5, 7, 8, 9.			13	7	—	80 ⁴ / ₁₁₂
Runtsi - Ravva heinamaa tükid nr. 16, 17			11	21	—	81 ⁴⁵ / ₁₁₂
Kokku	33	20	25	3	16	65 ¹ / ₁₁₂

208) Vannutatud maamõõtja poolt valmistatud vahetuspro-
 jektid tulid esitada komissarile, kes kontrollib projektide
 seaduslikkusele vastamist. Edasi esitati vahetusprojektid
 maanõukogu kolleegiumile maaramatusse (nozemerkhau-
 kura) sissekirjutamiseks, lisades vahetusega nõusoleva valla
 volikogu otsuse ja komisari kinnituse. Komisari hiljem hoo-
 litse, et seaduslikkus tunnistanud vahetus oleks vanuraa-
 matusse ja mõisakaardile kantud. 17. II 1893. a. määruse
 alusel viis seadusliku kinnituse läbi talurahva- asjade komisjon.
 Vrd. Lääne kubermangu Talurahva Seadus 1899, lk 189 Lisa B (82, 103.-105 juurde).

209) RAKA F 366, sü 29, l. 30.

Reasvere mõisamaast vallale:

	Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa, mets		Maaväärtus	
	vakamaa	kapamaa	vakamaa	kapamaa	vakamaa	kapamaa	faaler	kross
Mõisa koolimaa	15	18	2	22	—	—	7	6 ⁷² / ₁₁₂
Mõisa rendikohad: Koolisauna, Sepa, Kiltre, Alliko, Piibusepa, Kapor- niku ja M. Lindberg	18	2	13	11	—	4	8	42 ⁹⁶ / ₁₁₂
Aukomää heina- maa.	—	—	4	6	—	—	—	25 ⁶² / ₁₁₂
Mõisa suureväl- ja heinamaast	—	—	13	7	—	—	—	80 ⁴ / ₁₁₂
Mõisa metsast metsamaad	—	—	—	—	25	20	—	—
Kokku	33	20	33	21	25	24	16	65 ¹⁰ / ₁₁₂

Valla volikogu otsustas esitada uuesti vahetus-
projekti, välja jättes vallale tuleva mõisa-
maa hulgast metsamaa 25 vakamaa 20 kapamaa
ulatuses, mõisnikupe lepit: kokku järgmiselt:

210) RAKA F 366, sü 29, l. 26

metsamaa 25 vauamaa 20 kapamaa ulatuses jäi
 „mõisamaa“ nimetuse all talumaa kasutajatele,
 tulles talude külge tingimusele, et edaspidi mõis²¹¹⁾
 seda maad ei võta tagasi talude kasutusest.

Volikogu ja mõisniku vahelisele kokku-
 leppele kaebas kohaline rentnik Jüri Melser Tar-
 tu I jaoskonna komissarile, et mainitud vahetus
 ei olevat ei mõisa ega talupoegade rendikohtade
 piiride hõlbustamiseks ette võetud, vaid mõis-
 nin soovitud suurendada oma materiaalseid
 sissetulekuid. Tur-Mühlen olevat varemgi
 paremate ja viljakamate maade saamiseks
 talupojad kruntidelt kõrvale tõrjunud, an-
 des neile enam tööõd ja aeganõudvaid karja-
 maa- ja võsapiinaseid põllutegemiseks. Rent-
 nin Melser palub komissari uurida lähe-
 malt maavahetust.²¹²⁾

Tartu I jaoskonna
 talurahva- asjade komissari protokollist sel-
 gub, et 26-st rentnikust 15-nel ei olnud
 midagi vahetuse vastu, ülejäänud olid kaht-
 leval seisukohal, kuna üks - Jüri Melser -
 kaebas, et mõisamaa küljest kavatsitava
 vahetusega talumaa külge tulevad maala-
 pidid asuda soisel ja niiskel kohal, nõnda
 palju tööõd, aega ja tööriistu. Komissar aga

211) RAKA F 366, sü 29, l. 35.
 212) — do —, sü 16, l. 6 jj.

uuritud vahetusprojekti ja toetudes ka valla volikogu enamiku nõusolekule esitatud vahetusprojekti läbiviimises, saadab vahetusprojekti Läävima Maanõukogu Kolleegiumi rikkendamiseks maaraamatusse. ²¹³⁾ J. Melsari kaebus komissari kohta Läävima talurahva-asjade komisjonis jäeti rahuldamata; komisjon kinnitas komissari otsuse õigsust, leides Melsari kaebust arutades, et viimane ilma volikogu nõusolekuta ei saa nõuda komissari otsuse tühistamist vahetuse asjus. ²¹⁴⁾

Bestimaa talurahva-asjade komisjon 8. aug. 1897. a. tunnistas seaduslikuks Roela valla volikogu ja kohaliku mõisniku vahetusprojekti, mille alusel mõisalt vahetuseks saadud maa toob talupoegadele tulu rikkis arvestatult 69,24 marka enam kui mõisala antud ala. ²¹⁵⁾ Nagu vahetusprojekti koostanud maamõõtja Dau ülevaatest selgub, eraldati talumaast peamiselt heinamaa alu ja mõisalt anti vastutasuks põllu- ja heinamaad. Mõis sooritas vahetamise ses mõdes, et moodustada heinamaast ühine kompleks, millest kavatseti läbi rajada tee nõuda, et igale heinamaa krundile pääseda

213) RAKA F 366, sü 29, l. 33.

214) ——— do ——— l. 75 jj.

215) RAKA F 66, sü 1117, l. 5.

juurde otse läbimata teiste alu. ²¹⁶⁾

Märjamaa talupojad Lusta Paalberg, Ma-
dis Tohter, Jüri Bauman ja Juhau Nulberg esi-
tasid palve Bestimaa talurahva- asjade komis-
jonile 22. III 1893. a. Märjamaa mõisnikkavat-
senud neid väga tõsta nende kuuendiku maadel
asuratest kruntidest, mille vältimiseks nad ju-
ba esitanud ühe palve talurahva- asjade komis-
jonile. 15. III 1893. a. Kutsunud Lihula talurah-
va- asjade komissar neid, palujaid, Märjamaa
vallavalituse kaudu enda poole, et neile tea-
tada kubermangu talurahva- asjade komisjoni
otsus väjatõstmise asjus. Komissar aga teata-
nud ainult, et nende palve olla esitatud mi-
nisteeriumile seisukohavõtmiseks, kuid kuber-
mangu talurahva- asjade komisjoni vastust
selles, kas nad võivad jääda veel oma kohtade-
le sellers aastaks ja jätkata põllutööd ning
teostada külvit, või peavad nad kohe jüri-
päeval kohtadelt lahkuma — sellest kõigest
ei olerat komissar teatanud neile midagi.
Talupojad palusid edasi talurahva- asjade
komisjoni teatada neile oma otsuse otse
vallamajja, mitte aga komissari kaudu Li-

²¹⁶⁾ RAKA F 66, nr 1117, l. 14.

hulasse. ²¹⁷⁾ Bestimaa talurahva-ajade komisjoni oma tunnistuses nr. 1957-udas (22. nov. 1895. a.) teatab, et kuuend. krukuntide liitmine mõisa-
maaga on keelatud 18. § 1893. a. seaduse alusel. ²¹⁸⁾
Edasi kohustab komisjoni Lihula talurahva-ajade komissari valvama Märjamaa talupoegade seadusliku maaomandi säilimise üle. ²¹⁹⁾ Lihula jaoskonna komissari raportist talurahva-ajade komissarile selgub Märjamaa talupoegade kohalejäämine oma krukuntidele, arnult J. Nulberg lahkunud omal soovil vastava hüvituse eest mõisnikult ja rentinud viimaselt uue krunni. ²²⁰⁾

Vahetamine toimus sageli talurahva kasuks, nagu selgub kas võs Elistoere, Pöllula ja Kohala mõisates toimunud vahetamistest.

Elistoere mõisniku Kugern-Sternberg sai vahetamisege talumaast mõsamaa külge 1891. a. näit. ²²¹⁾

Talu nimetus	Aiamaa		Pöllumaa		Metsamaa		Kleinamaa		Hindamata maa		Maavaartus	
	Vakamaa	Kapamaa	Vakamaa	Kapamaa	Vakamaa	Kapamaa	Vakamaa	Kapamaa	Vakamaa	Kapamaa	Taaler	Kross
Kulli V	3	11	27	8	21	3	32	24	52	6	18	25 ²⁰ / ₁₁₂
Ohj II maast		10	1	15						8	1	
Lümo 39 maast									8			
Kooli 41 maast									13	3		
Kokku	3	21	28	23	21	3	32	24	73	22	19	25 ²⁰ / ₁₁₂

217) RAKA F 40, sü 202 (5), l. 16.

218) ————— do —————, l. 17.

219) ————— do —————, l. 18.

220) ————— do —————, l. 19.

221) RAKA F 366, sü 29, l. 131.

Elisvere mõis andis mõisamaad vallale :

Talu nimetus	Aiamaa		Põllumaa		Metsamaa		Heinamaa		Mets		Hindamata onaa		Maavoortus	
	vaaka	kappa	vaako	kappa	vaake	kappa	vaake	kappa	vaake	kappa	vaake	kappa	taals.	koos
Loe metsa- vahi koht	-	12	16	16	3	-	20	5	-	-	35	14	8	80 $\frac{43}{112}$
Metsamaa	-	-	-	-	8	9	-	-	-	-	-	-	1	10 $\frac{32}{112}$
Mets	-	-	-	-	-	-	-	-	17	3	-	6	-	-
Mõisa met- sast	-	-	-	-	-	-	-	18	24	-	-	-	-	-
Pujato met- sarahi koht	-	4	13	-	4	15	19	17	-	-	2	20	7	2 $\frac{10}{112}$
Mõisamaad Pujato met- sarahi koha juurde	-	-	-	-	18	20	-	-	-	-	-	-	2	88 $\frac{64}{112}$
Mets	-	-	-	-	-	-	-	-	2	13	-	-	-	-
Kokku	-	16	29	16	34	19	39	22	38	15	38	15	20	1 $\frac{37}{112}$

Lohala mõisas vahetatil: 1894. a. mõisamaad talu-
maaks järgmiselt: 223)

Põldu 7 tünni 672 sülda², väärtusega 48,42 vanna
punist

Teid ——— 128 ———

Kokku 7 tünni 800 sülda², väärtusega 48,42 vanna
punist.

222) RAKA F 366, sü 29, l. 131.

223) RAKA F 66, sü 1108, l. 16.

Samal ajal vahetati talumaad mõisamaaks:

Karjamaad		1600 sülda ²	väärtusega	
			0,40 rakka rukkeid	
Sood	46 tünu	2016 sülda ²		
Teid ja kraave		304 sülda ²		
<hr/>				
Kokku	47 tünu	1520 sülda ²	väärtusega	0,40 rakka rukkeid.

Seega väärtuse poolest sai talumaa 48,40 rakka rukkeid enam.²²⁴⁾

Põllula mõisas 1894. c. eraldati mõisapõllust koos väikeste heinamaa lappidega alu liitmiseks Nurkse ja Luivajõe külade külge järgmiselt:²²⁵⁾

1. Aia ja põllumaad	66 tünu	1632 sülda ²	väärtusega	422,27 rakka rukkeid
2. heinamaad	135 -"-	160 -"-	- "-	251,80 - "-
3. karjamaad	19 -"-	2176 -"-	- "-	13,13 - "-
4. metsa	63 -"-	752 -"-		
5. Ebatulusat maad (негодная)	5 -"-	496 -"-		
6. kasutat maad (негодная)	3 -"-	160 -"-		
<hr/>				
Kokku	293 -"-	576 -"-	- "-	687,80 - "-

Talumaast liideti samal ajal

224) РАКА F 66, sü 1108, l. 16.

225) — do — sü 1109, l. 27 jj.

226)
mõisamaaga:

1. Nii- ja põllumaad	48 tünni	1568 sülda ²	väärtusega 244,30	vanha hulkeid
2. heinamaad	119 -"-	1280 -"-	228,97	-"-
3. karjamaad	34 -"-	1760 -"-	13,08	-"-
4. metsa	50 -"-	2224 -"-		-"-
5. Ebakulusat maad	14 -"-	1248 -"-		-"-
6. Kasutatud maad	4 -"-	816 -"-		-"-
Kokku	272 -"-	1696 -"-	486,35	-"-

Seega tuli talumaa kasuks 20 tünni 1280 sülda² põllu-, heina- ja karjamaad, väärtusega 201,45 vanha hulkeid.

IV. Talurahva- asjade komissarid 1905-1907. a.

Kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis tsarismi
truualamlise ametnikena.

XIX sajandi lõpul algas seoses tööstus- kapitalismi arenemisega Venemaal ka Eesti töös- tuse ja põllumajanduse alal järsk tõus. Ar- restades Eesti enne 1850. a. keskmisi ja suu- remaid tööstuskäitisi kõigest 28, siis 1850-1900. aastail, seega 50 aasta jooksul tekkis Eesti misis tööstuseettevõtteid 195, kusjuures tööstustöö- liste arv oli 1895. a. umbes 15.000. Eriti suure hoo sai tööstuse areng Eesti 90-ndate aasta- te lõpul ja sotsialismi ideed tungisid juba Eesti tööliste hulka, mis tegid massilist agitatsiooni- list tööd tööliste hulgas.²²⁷⁾ Samal ajal lähe- vad nii mõisad kui talud murrauguliselt üle kapitalistlikule majandamisele, kuid Eesti ühiskonna oluliseks jooneks jääb ikkagi mää- ratu vastuolu valitseva kapitalistliku tootmis- vüsi ja pärisorjuse korra jäänuuste vahel.

Talurahvas lämbus maapuuduses ja päris- orjuse rohkete jäänuuste küüsis. Indiselt olid Eesti ala talupojad semale tõrjutud maa-

227) Vrd. Karotamm, N., Eesti maa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi, Eesti Bolševik nr. 15, 1947, lk. 21 jj.

omavalitsusest, endiselt kasutasid ainult mõisnikud mitmesuguseid agraar-eesõigusi, endiselt latus provintsi koormuste rõhuv enamik talupoegkonnale ja kohtade pärisenustmisesel tekkivad suured võlad koormasid kõrgalt talunikke, samuti ägasid rentnikud kõrgete rendihindade all, kuna maata rahvastikus (Eestimaaal peaaegu $\frac{1}{2}$ ja Liivimaal koguni $\frac{3}{4}$ maa rahvastikust) kasvas rahulolematuse kehtivate oludega. Revolutsiooniline liikumine saavutas haripunkti: 1905. - 1907. aasta kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. Revolutsioonilise liikumise eestis tegi eriti teravaks Karotamme sõuadel asjaolu, et eestis „... isekeskis läbi põimused ja mitmed ristused klassilised ja natsionaalsed momendid - feodalism, kapitalism, tsarism; tööliklass - kapitalistid ja mõisnikud; talurahvas - mõisnikud ja kapitalistid; talupojad olid eestlased, mõisnikud aga sakslased; tsarismi rahvuslik surve Eestimaaal jne.“²²⁸⁾ Kapitalismi arenemise käigus on teravnenud vastuolud rahvuse sotsiaalsete kihtide vahel, ja nii on teatavad majanduslikud positsioonid kätte võitnud küla kodanlus muutumas endisest sõjakast kodanlusest rahuneraas, kes tunneb end lähemal seisvat mõisnikele kui maaproletaarlastele.

²²⁸⁾ Karotamm, N., op. cit., lk. 26.

Esimese vene kodanliku - demokraatliku revolutsiooni vältel lähevad eesti kodanuse ja eesti proletariaadi teed juba järsult lahku.

Vene tsarism püüdis imperialistliku sõjaga (Vene - Jaapani sõda) revolutsiooni vältida ja tööliste ning talupoegade tähelepanu seega kõrvale juhtida nende töölistelt vaenlastelt — mõisnikelt ja kapitalistidelt. Revolutsioonilise liikumise hoogustamine aga sundis liberaalse kodanuse liitu otsima tsaariga, leppima väikeste liberaalsete reformidega; kartes proletariaati püüdis ta kokku leppida tsarismiga tööliste ja talupoegade poliitiliste õiguste püüramise ning majanduslike huvide kärpimise arvel. Venemaa kodanliku - demokraatliku revolutsiooni lõukejõududeks olid proletariaat ja talurahvas; juhtivaks jõuks proletariaat, talurahva esinedes proletariaadi liitlasena, sest ainult proletariaat võis aidata talupoegadel lähendada agraarüksimust revolutsioonilisel teel.

Besti ühiskondliku elu sõlmpunktiks oli agraarküsimus, fedaalse maaomanduse olles tõsiselt taunistuseks tootmisjõudude arenemisprotsessile. Töölised ja talupojad olid objektiivselt huvitatud radikaalsest murrangust mõisnike maamonopoli likvideerimise ja, mis üksi oleks avanud arava tee

kapitalismi vabale arengule ja feodaalse rõhkimise lõplikule hävitamisele. Eesti talurahva võitlusloosungid olid põhiliselt ühised ülevaemaaliste massivõitluste loosungitega, mis olid samuti suhtud pärisorjuse jaandite ja tsarismi surve vastu. Kuid talupojad, ülestõusnud ja liitunud töölistega võitluseks mõisnike vastu, ei saanud veel aru, „... et tsari kukutamiseks pole võimalik kukutada mõisnikke, nad ei saanud aru, et tsaar tegutses mõisnikkudega ühel meelel ja tundus osa talupoegi uskus veel tsaarisse ja lootis tsari Riigiduumale.“²²⁹⁾

See kehtib nii Venemaal kui ka Eesti ala kohta.

Proletariaadi võitlus äratab maaproletariaadi. 1905. a. liikumine intensiivistus peale 16. II 1905. a. valitsuse luba koosolekuid korraldada, oma seisundi üle nõu pidada ning palvetega pöörduda ministrite nõukogu poole. Riida üldiselt mõõdukaid märgukirju nõudsid osavõtu õigust maaomavalitsusest, õiglasemaid rendi- ja müügihindu erapooletu hindamise põhjal, talumaa laiendamist kvootide (kunen-diku-) ja riigimaade arvel, aadli seisuslike de resõiguste kaotamist jne. Nii Elistvere

229) ÜIK(b)P ajalugu (lühikursus) 1945, lk. 87.

valla talupojad oma koosolekul 23. III 1905. a., mil-
lest võttis osa 78 isikut, otsustasid paluda Elist-
vere mõisomanik krahvinnu Ungeru-Sternbergi:

- 1) vähendada kruntide müügihinda vähemalt 25% võne
- 2) pikendada mõisavõlgade tasumist veel 15 aastale.
- 3) vähendada võlaprotsent 5-elt 3½%-le
- 4) kaalapiüügi- ja jahioõigus kuulugu talupojale.
- 5) eraldada kõik mõisaga liidetud kroote- ja muud
kohustusmaad ning rentida või müüa neid siis maata rahvale.
- 6) vabastada talupojad postijaama ja hobusemoo-
na maksudest, kuna jaam pole talupoegadele üldse olu-
line.

7) lõpetada regulatürsete maksude nõudmine
taluomanikelt, või siis vähemalt reguleeritagu või
vähendatagu neid. ²³⁰⁾

Tartu I jaosnõuna talurahva- asjade ko-
missar oma kirjas Elistvere vallavalitsusele tea-
tas silaltõudud otsuste tühistamisest kui seadu-
sele mitte vastavaist. ²³¹⁾

Raastvere vallamajas peetud koosolekul
28. III 1905. a. otsustati esitada palve rieministri
kaudu oke keisrile järgmistele nõudmistega:

- 1) Eraldatagu ja püritletagu talumaad
järgmistes mõisades: Raastvere, Rakküla, Muu-
ga, Moora, Laekvere ja Venevere.

230) RAKA F 366, sü 170, l. 32 jj.

231) ——— do ——— l. 35.

2.) antagu maatute talupoegade kasutusse ära-
võetud ja mõisaga veel mitte liidetud talumaad.

3.) valitsus ise määraku müüdavate talumaa-
de ostuhinnad, samuti rendihinnad maa väär-
tuse järelle.

4.) jäetagu talupoegade kasutusse talumaal
asuvad metsad.

5.) jäetagu talupoegadele jahil- ja kalapüügi-
õigus talumaadel.

6.) asutatagu Eesti kubermangu senstro.

7.) seatagu sisse trükivabadus.

8.) rajatagu kohaliku kubermangu talurahva reit-
pank.²³²⁾

30. III 1905. a. peeti Paastvere vallamajas
109 kohaomaniku asavõtul uus koosolek, mil-
les veelkordselt võeti vastu otsus siseministri kau-
du esitada Soarile palvekiri, lisades eelmistele nõue-
tele veel lisaks järgmisi:

1) lubatagu talurahva deputaate kiriku- ja
vallakonventidele ja kubermangu maapäevale.

2) vabastatagu talumaa postijaama ja
moonamaksud ja maksust Eesti maa rüütelkou-
na kassa kasuks.

3) lubatagu avada viinapõletamise ja õlle-
pruulimise tehaseid talumaal.

---

232) RAKA F 66, sü 106, l. 3 jj.

- 4) valitsuse poolt määratagu pürituse hind.
- 5) mõisnikult võetagu õigus alkoholsete jookide müümiseks külas.
- 6) rahvakoolide, arstide ja veterinaaride ülalpidamine toimingu maakassa kulul.
- 7) mõisnikult võetagu maksu vallakoju-konnu kasuks.
- 8) saatagu sisse eestikeelne asjaajamine valla- ja politsei asutistes. ²³³⁾

Roela valla 92 rentniku koosolek 5.11.1905. o. leidis, et mõisaomaniku talumaad müügi juures kuvib hinnad kõrgemaks kroonu omadest, samuti maarentimisel kõrgendab hindu ja püüab lepinguid sõlmida lühiajalisi. Koosolek otsustab samuti esitada palvekirja siseministri kaudu keisrile. Palves esitatud nõuded on peamiselt samased eelmistega ²³⁴⁾ Samal päeval Roela vallamaajis toimunud 21 kohaomaniku koosolekul esitati samased nõudmised, millele aga lisati omalt poolt soov: kõigile talu- ja mõtsamaadele ning metsadele bestimaal määratagu need hinnad talupoegade kohaomanikkude osavõtul. ²³⁵⁾

233) RAKA F66, sü 106, l. 1.

234) — do — l. 6.

235) — do — l. 8.

Maatööliliste nõudmistes püüdnud poliitilised toonid, on ainult majandusliku võitlus: tööpäeva lühendamise ja paljade tõstmise taotlus. Keradiste põllutööde ajal võetakse üle ka streigivorm. Mõisatööliliste streigid on aga lühiajalised, kuid kohati muudavad süüksündida mõisu järeleandmistele. 1905. a. suvel arendatud märgukirjade kampaania oli aga maatööliliste revolutsioonilisele võitlusele pidurdatud, lülitades need välja streigivõitlusest, kusjuures oma organisatsiooni püüdnud tugevasti tunda andis.

Liõtsnitud hirmununa talurahva liikumisele pöördusid kubermangu valitsuste poole. Eesti maa kuberner oma ringkirjas nr. 437-ndas (23. III 1905. a.) pöördus kõigi Eesti maa talurahva-asjade komissaride poole, kes, olles oma ameti tõttu lähedais sidemeis talurahvaga, kasutagu nende usaldust ja selgitagu igal üks oma rajoonis käärimiste iseloomu ja selle põhjused, kas rahulolematust on välja kutsunud sotsiaal-ökonomilistest asjaoludest, nagu üks osa ajakirjandusest väidab, või illegaalsest poliitilisest agitatsioonist, nagu Teine osa ajakirjandust arvab.²³⁶⁾

Äge poleemika 1905. a. rahutuste põhjuste suhtes kestis ja balti-saasa ajakir-

²³⁶⁾ RAKA F 66, sü 106, l. 10.

jandus leidis need olevat poliitilised, eesti kodan-
liku ajakirjandus aga puht majanduslikud.

"Kogu ... kodanliku ajakirjandus, lähtudes tegeli-
kult kodanliku klassi ideoloogiast, püüdis esi-
neda kogu eesti rahva nimel, püüdis suunata
töötavate hulka tähelepanu klassivastuolude
ja klassivõitluse küsimustelt "üld" - rahvusli-
kele, kultuurilistele ja mõnes osas ka majan-
duslikele huvialadele." ²³⁷⁾ Balti-saasa ja eesti

kodanliku ajakirjanduse vahelise poleemika lõpe-
tas Eestimaa kubermeri salajane aruanne S. Zemi-
nistrile 1. aprillist 1906. a., mille ajalehes "Põlv"
järgi oma veergudel avaldas ka eesti aja-
kirjandus. ²³⁸⁾ Rahutuste põhjused kubermeri
aruandes:

1) maarentimisel jäetakse mõisnike poolt
sellekohased seadused täitmata:

a) mõisniked müüvad rendimaid ebasea-
duslikult (Eestimaa talurahvaseadus § 4) koda-
nikule, kaupmehile ja mõisnikule.

b) mõned mõisnikud tarvitavad oma-
volitselt talumaa rendikohti ise.

2) kõige kõrgema käsu (18. II 1893. a.)
täitmata jätmise kuuendikumaa ja selle tar-

²³⁷⁾ Moosberg, H., Eesti keelsest töölisajakirjandusest
1905. - 1907. a., Eesti Bolševik, nr. 8, 1947, lk. 62.

²³⁸⁾ Päevaleht nr 132, 10. apr. 1906.

vitamise asjus.

3) mõisnikkude arvuõigus maamaksusid määrata, ilma et maksjal talunikel maakas-
sa sissetulekute ja väljaminekute kohta mi-
dagi oleks öelda.

4) mõisnikkude teetegemise ainumäärami-
se ja teosade jaotamise õigus, teosade hal-
vasti jagamine, mis talupoegadele raskusi sü-
nitab.

5) talupoegade otsustava hääleõiguse puu-
dumine kirikukonventidel ja ev. lut. usu vai-
muliku seisuse heaks kantavaist kohustusist
mitte arusaamine.

6) odava arstiabi puudumine talupoega-
del.

7) talurahva kohustus ülal pidada val-
la- ja ülemtalurahvakohtuid ja kooli.

8) mõisamoonaakate ja teiste raske ma-
teriaalne seisund.

Talurahva- asjade komissarid olid
kohtadel valitsuse käsu täitjateks ja korra-
valvuriteks, kes kõigest juhtunust andsid
aru kubermangu talurahva- asjade komis-
jonidele. Komissar kubermangu- valitsuse kes-
kõigade kohaselt püüdis rahvaliidumisi
ja rahva nõudmisi hoida seaduslikkuse

pürides, teatavaks tehes rahvale 17. oktoobri manifesti riigideuemade valimisekorda juu.

27. XI Tartus peetud ülemaaline rahvaasemike kongressi revolutsioonilise osa nn. „aula otsused“ leidsid üle maa igal pool kajastust. Revolutsiooniline meeleolu levines laiali üle kogu maa, seati sisse mitmel pool revolutsioonilised omavalitsused, keelduti maksude maksmisest juu. See kõik näitab, kui sügavale oli tunginud revolutsioon rahvahulka. Otsused andsid kindla ühtse suuna revolutsioonilisele liikumisele maal ja said revolutsiooniliste jõudude koondamise vahendiks. Liikumine oli ähvardav nii läbi ja läbi kontrrevolutsioonilisele baltimõisnikkonnale kui ka Eesti kodanusele, seda enam, et revolutsiooniline tõus toimub kogu Venes. 1905. a. novembris maapaost tagasi pöördunud Lenin asus revolutsiooni juhtima, samuti VS DTP Tallinna komitee hakkas ette valmistama üldstreiki.

Bestimaa talurahva-asjade komisjoni ringkiri nr. 1704 (2. detsember 1905. a.) Talurahva-asjade komisjaridele loonitab esmajoones sotsiaal-revolutsionääride kihustöö kardetavust rahvahulkadele maal ja linnas. Samas ringkirjas aga avalda-

takse sügavat laitu komissaridele, „... kes
 tegeldes oma kantseleides ärevatel aega-
 del paberliku asjaajamisega, väldivad kü-
 lastamast oma valdu.“ Ja edasi öeldau-
 se: „Talurahva-asjade komissaridelt
 oodatakse enam kärmust ja energiat pa-
 ralüseerimaks rahutuste kasvamist. Nad
 [komissarid] peavad rahva kokku kutsuma
 vallamajadesse ja, kasutades oma autoteo-
 ti, selgitama rahvale kogu mõttetust
 (нереносимь) ja hädaohtu, mida toob neile
 agitatorite teudeitsidele järgimine.“²³⁹⁾

Mainitud eesvirja kohaselt talitanud
 Laapsalu jaoskonna talurahva-asjade komis-
 sari Tõnis Jürist süüdistasid kohalikud
 mõisnikud rahvale ässitavate kihutuskõnede
 pidamises ja revolutsioonilise kirjanduse
 levitamises. Tegelikult aga loeb T. Jürine
 oma teeneks asjaolu, et selgitades oma ra-
 joonis vallast valda sõites riigivalitsuse
 põhimõtteid, jäid vallavassad kohapeal
 üle võtmata revolutsioonilise rahva poolt.²⁴⁰⁾
 Tõnis Jürine eestlasest juristina tundis
 maasa talurahva õigusetule olukorrale ja
 arendavale maapuudusele. Tallinna riig-
 konna kohtus 22. veebr. 1908. a. toonitas ta

²³⁹⁾ RAKA F 66, nr 17, l. 59.

²⁴⁰⁾ Vaba Maa, nr. 27, 2. veebr. 1934.

1905. a. rahutuste põhjusena talupoegadele üle-
 jõukäivat maksukoormat ja mõisnike oma-
 voli selle suurendamises. Jürise audmetel
 tõusnud näiteks Vigalas teoorjuse lõpeta-
 misest alates rendihinnad 100% võrra ²⁴¹⁾

Mõisnikud nägid Jürises enesele surma-
 vaenlast ja neil õnnestus Bestimaa kindral-
 kuberner kindralleitnant Sarantševilt välja
 kaubelda Jürisele surmaotsust 5. jaanuaril
 1906. a. Kaapsalus 25 teise surmamõistetute
 hulgas. Jürist süüdistati keisi kehtiva korra
 kukutamisele ässitajat ja ohutajat. Läbi-
 otsimisel Jürise elukorteris ja kantseelis ei
 leitud aga midagi peale kuberneris eeskir-
 jade ja tsirkulaaride. Jürisel õnnestus
 võimaldele selgitada, et ta mööda valdeu-
 söites talupoegadele vallamajades selgi-
 tanud 17 oktoobri manifesti ja riigideu-
 madessevalimise korda. Enda sõnadel veen-
 nud ta talurahvast valitsuse kindlas või-
 mus ja selgitanud, et taluraha seisu-
 korra kergenduse tagatiseks on riigi-
 duuma, mille kaudu rahvas võib läbi

²⁴¹⁾ Päevaleht, nr. 51, 29. veebr. 1908.

vüa enda käekäigule vajalikud seadused.²⁴²⁾

Mõisnike kaebuse suutis komissar Jürine paraliiserida, kuna selgus ka veel, et üks pealekaebajaist, Šmija mõisnik Floeningen-Huene, oli koostanud eestikeelse proklamatsiooni pealkirjaga „Avalik kiri Eesti rahvale“, milles tungitakse ägedalt kallale vene ametnikele ja vene keelele, süüdistades vene valitust rahva ässitamises balti parunite vastu.²⁴³⁾ Komissar Jürine värgis sellest loost kui kõigiti riigivene tsaari ametnik, kuuludes kodanuse hulka, kes läheb koos tsaarivalitusega võitluses revolutsioonilise rahva vastu. Lepinues parunitega ilmneb Jürise puhul juba 1907. a. olles vene teise riigiduumi saadik, kusta püüdis kompromissi leida mõisnikuga. Oma ettepanekus 26. V 1907. a. põlise ehk pärandatava rendi seadmises Eesti maal maakorralduse aluses, tahtis ta maakorraldust teha sobivaks mõisnikele, et need tooksid „võib olla“ ainult „juhulikult“ ja „väikese“ ohori, kusjuures ta

²⁴²⁾ Vaba Maa, nr. 28, 2. veebr. 1934.

²⁴³⁾

Eesti kirjandus, nr. 10, 1935, lk. 488.

toonitas, et „siin ei või juttugi olla mingisugusest maa konfiskeerimisest.“¹⁴⁴⁾ T. Jürine eesti kodanlasena ei lähe otsekohhe avalikult revolutsiooni algupäevil kontrerevolutsiooni laagrisse üle. Siin maasavad G. Naani sõnad: „Algul püütakse määrgelda revolutsiooniga, et hoida sündmusi „seaduslikkuse“ pürides, hirmutada natuke niisuguse „seadusliku“ revolutsiooniga paruneid ja suudida neid järeleandmisele mõningais küsimusis.“¹⁴⁵⁾

Talurahva- asjade komissarid täitsid kaarivalitsuse repressiivne rahva suhtes. Iga vähegi seaduslikkuse püridest väljuv ettevõtte talupoegade poolt sai seaduses ettenähtud karistuse. Lubermanude talurahva- asjade komisjonid oma tsirkulaarides kutsusid talurahva asjade komissare manitsema talupoegi kuulekale ja äraootavale seisukohale. Komissar valla volikogude koosolekute otuste seaduslikkuse kinnitajana valvas kohapeal rangelt riigis kehtivate sea-

144) Naan, G., Eesti kodanlike nationalistide ideoloogia reaktiivne olemus“, lk. 61jj

145) Naan, G. op. cit., lk. 63jj.

duste täitmise järel. Nii teeb Liivimaa talu-
 rahva-ajade komisjon Tartu I jaoskonna
 komissarile oma kirjas nr. 319 (24. jaan. 1906.)
 korralduse: määraku komissar Kärstne
 valla vallavanema abile Ustal'ile ja valla-
 kirjutaja Sommer'ile 7 päeva aresti eba-
 seadusliku koosoleku otsuse koostamisest
 osavõtu pärast, [jutt on 5. okt. 1905. a. Kärst-
 na vallas peetud talupoegade koosolekust,
 kus otsustati loobuda maamaksudest.] kus-
 juures igat koosolekut osavõtjat trahviga
 komissar ühe rublaga vaeste-kassa heaks.
 Sellise toore hoolimatusega hoidis tsarism
 oma tsinoonikute, politsei ja sandarmeeria
 abil piirimaade rahvad vaos, kes kannu-
 tasid kaheksa aastat all: tsari vägivalda
 ja oma maa mõisnike purnamise all.
 Talupoegi, kes veel polnud vabanenud oma
 tsaristlikest illusioonidest, püüti rahulda-
 da ja rahustada deumadega, kusjuures talu-
 rahva-ajade komissaridele keeti talurahva-
 le ameti tõttu lähedalseisjale "tehti üles-
 andeks veenda talupoegi, et nad deuma
 kaudu saavad maad rahulikult teel. ¹⁴⁶⁾

Tsarismi reaktiooniline ja maru-
 rahvuslik poliitika faktis piirimaade rah-
 146) md. RAKA F 366, sü 7, l. 105.

vailt võtta tegelikult need vähesevki poliitilised õigused, põhimõtte kohaselt, mida väljendati veel 1907. aastal, et „Vene riigi tugevdamiseks moodustatud riigiduumi peab olema Vene vaimuga. Teistel rahvastel, kes kuuluvad meie riigi koosseisu, peavad olema oma vajaduste esitajad, kuid neid ei pea ega tohi esineda sellisel hulgal, mis annaks neile võimaluse olla otsustajaks vene küsimustes.“¹⁴⁷⁾

V. Gaudi kreisiülema N. Fomin'i veendumus, et Eesti alal ei saa täielikku rahu enne, kui ei ole rahuldatud rahva ootused majanduslike ja õiguslike reformide suhtes, oli ainult ametnike vähemiku seisukoht. Oma täiesti salajasel ettekandes nr. 211 (28. juunil 1907. a.) Liviimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülemale öeldakse muuseas: „Lugeses mõisnikku oma igivaenlaseks ning orjastajaks ja ette märktes oma juubeldamist ta üle, oli rahvas väga loodud Duma laiali saatmisest [jutt on II-st riigiduumast.] Nüüd peale kolmanda Riigiduumi valimiste korralduse väljakuulutamist, mille

¹⁴⁷⁾ Vares, J., Meie kodumaa on paljurahvuseline riigi eskluju, Eesti Bolševik nr. 10, 1946

alusel on talurahva õigused piiratud ja järe-
likult tema võitlus saksa partei vastu ras-
kendatud, on märgata väga rusutud meele-
olu Eesti intelligentsi keskel. Kuigi väliselt
näib kõik rahulik olevat, kostavad süüsi
pahandunud hääled selle üle, et olukorra
peremeheks saab jälle mõisnik ja talurah-
va huvide kaitse Dumas saab olema saas-
laste kätes. ¹⁴⁸⁾ Tööraha verre uputa-
tud revolutsioon ise näitas töötavatele hul-
kadele, et tsarism on rahva verivaenlane,
et liberaalne kodanlus otsib liitu mitte
rahvaga, vaid tsariga. ¹⁴⁹⁾

Eesti ala kõrgem administratiivne
võim ise tunnistas valitsevad olud talu-
poegade suhtes täiesti ebanormaalsed
ja toonitas kõigiti mõisnikkude liigset
omavolikemist talupoegade suhtes, millele
püüdis kohalike riigiametnike kaudu va-
hele astuda ja juhtida kõiki seadusliku-
se raamidesse. Revolutsiooni puhul aga
ilmnes tsarivalitsuse ja mõisnike kowku-
lepe, kes rahva revolutsiooni murdmis-

148) Liiv, O., Eesti rahvuslik meelsus, politized era-
konnad ja ajakirjandus Vene ametlikul valgustu-
sel. Eesti kirjandus, nr. 2 1932, lk. 83 jj.

149) ÜK(b)P ajalugu (Lühikursus) 1945, lk. 89.

seks süvendas repressiooni töötava rahva
 arvel. Kohalikud talurahva- asjade komis-
 sarid — kelle kaastunne rahva viletsuse ja
 parunite omavoli suhtes ilmneb igast neu-
 de ettekandest kubermangu valitsusele —
 näevad revolutsioonilises liikumises tsaar-
 ri valitsusele ebalojaalset hoiaikut. Tava-
 lise tsaarivalitsuse tšinoonikuna, ühe lüli-
 na bürokraatlikus asjaajamises, viivad nad
 ellu kõik kõrgemalt poolt tulevad eeskir-
 jad talurahva suhtes. Baltimaade fedaal-
 kord sai venestamise reformide läbi kau-
 nis tugevasti vapustatud, nagu ajaleht „Öi-
 gus“ mainib, refereerides Peterburis 1908. a.
 ilmunud anonüümset raamatut „Земское
 хозяйство Пруссии и Кавказа“. Edasi-
 lisatakse aga, et küsimuse otsustamine ei
 viidud lõpule, kuna kavatsatud maaoma-
 valitsuse muendus jäi läbi viimata ja nii
 jäi üks kohaliku elu peaharudest ikka
 saksa mõisnike kätte. Kui reformide
 esimene hoog möödunud, leppinud vana
 vapustatud olukord varsti muendatud
 sisseseadetega, kusjuures vana fedaal-
 kord hakkanud nagu meest elama, kohan-
 dunud muendustele ja hakkanud omalt
 poolt meest Baltimaade asjadele mõju

avaldama. ¹⁵⁰⁾

Nii tsarivalitsus kui balli parund
 taotlesid aeglast "preisi teed" ja selles ühtu-
 sid nende huvide, samuti ühises talupro-
 gade kurnamises, kusjuures aga tsarism
 oli huvitatud talupoja maksuvõtme säilita-
 misest riigi huvide seisukohest. Kolme re-
 volutsiooniga aasta järel elas kogu Venemaa
 üle kontrevolutsiooni määratlemise veri-
 sed aastad, mis Lenini iseloomustuses on
 kui "... musta duuma, vägivalda ja õigu-
 setuse määratlemise aastad...", ¹⁵¹⁾ kus 3. juu-
 ni monarkhia on "... viinud ametnike oma-
 voli, koovimised ja riigivarguse, süstemaat-
 lise vägivalda "lihtrahva" suhtes, poliiti-
 lise vastaste vintutamine ja piinamise
 jne. lausa erakordsete moodseni." ¹⁵²⁾

¹⁵⁰⁾ Õigus, nr 118, 24. mai (6. juuni) 1908.

¹⁵¹⁾ Ленин, Сор., т. XIV, лк. 391.

¹⁵²⁾ Ленин, Сор., т. XV, лк. 247.

V. Lõppsõna.

Venemaa kapitalistlike arengu tulemu-
 sena süvenenud rahvuslik ja koloniaalne
 rõhumine XIX sajandi lõpul tõi endaga
 kaasa ääremaade tihedama liitmise katse
 tsaari impeeriumiga. Selle tulemusena nõr-
 gendati balti erikorda ja pärisorjuskud
 igandid Eesti alal said mõnevõrra püra-
 tud. Just Aleksander III reaktiooniline rat-
 sionalistlik poliitika mõjutas konkreetses
 oludes pärisorjusele kova kõigutamisele
 reformidega, mis objektiivselt aitasid kaa-
 sa kapitalismi arengule Eesti alal. 1889. a.
 kohtureformi tulemusena kaotatud
 kihelkonnakohtu funktsioonide üleminek
 siseministri poolt määratud talurahva-
 asjade komissaridele seadis talu ja mõi-
 sa vahetõrjade reguleerijaks valituse
 ametniku. Kapitalismi mõjul üha süve-
 nen talurahva diferentseerumine, talupo-
 gade massis peituv peremehelike ja prole-
 taarlike tendentside antagonism, kauba-
 lise põllutöö kasv ja nii mõisa kui küla
 üleminek kapitalistlikele vahetõrjadele

nõudis valitsusväime reguleerivat kätt. Eesti
ala talupoegade kiskendav maapuudus, bal-
ti parunite julm peremehetsemine ahvar-
das talupoegade maksuvõimet vähendada
Valitsus astus vahele reguleerima talu ja mõi-
sa vahkordi talurahvaseaduste ja valitsuse
määruste ja korralduste kaudu, objektiivselt
taotledes maksuvõimelise talupoja liitmist
ühendamalt rügiga.

Talurahva-ajade komissar kohtas oma
ametialal keerulist asjaolude kompleksit: ühelt
poolt mõisnik kui maaomaniku määramas
talupojale rendi- ja ostuhindu, püüdes koos-
tada lepinguid arvuüksis oma majandusliku
huvi seisukohast ning ignoreerides seadus-
tes ettenähtuid määre; teiselt poolt talu-
poeg maa rentijana ja ostjana, püüdes väga
kaubelda endale vähegi talutavaid ela-
mistingimusi. Talumaade mõisastamised
ja nn. „koolimaade“ küsimused anti talurahva-
ajade komissaridele lahendada asja tegeli-
sult olles sündinud juba ligi paar-kolm-
kümme aastat varem, ametlikult saajli
sanktsioneeritud juba endise kihelkonna-
kohtuniku kui kohaliku aadlivõime esindaja
poolt. Komissarid enamikus vene ametni-

kena esialgu kohalikele oludele vöörastena
 ja kohalike talurahvaseadusi mitte tund-
 vate na sageli lugerid seaduslike na mõisni-
 ku omavolitsemised talupoja arvel nii rendi-
 kui ostu-müügi-lepingute sõlmimisel. Koha-
 likud taluraha- asjade komisjonid püüid-
 sid oma ringkirjade ja eskirjadega (milles
 komisсарidele seletati kohalike taluraha-
 vaseaduste sätete tõlgendamist) korral-
 dada talupoegade maavalduse kujunemist ja
 korraldamist. Komissar valitsuse ametnikku-
 na ostu-müügi-lepingute seaduslike otsus-
 tajana, rendilepingute kinnitajana, mõisas-
 tamise vastu võitlejana ning maavahetus-
 operatsioonide olulise otsustajana reguleeris
 talu ja mõisa vahetordi arenera kapitali-
 stliku majandussüsteemi kohaselt. Ko-
 missar, võideldes mõisniku katsete vastu
 kasutada feodaalseid survevahendeid
 talupoja suhtes, avardas omalt poolt
 teed kapitalismi täielikule kehtestamisele
 külas. Kuna taluraha- asjade komisсар
 peale taluraha maavalduse järelevalve
 teostamise veel ka taluraha kogukonna
 asjades juriidilis-politilisi funktsioone täi-
 tis, lüüdis ta nii taluraha kogu omavalit-

suse üldisse maa administratsiooni süsteemi. Kuna aga bürokraatlike ringkondade omavahelised vastuolud ja teisalt baltislaste vastuseis kauda jäevakorral olnud maaomavalitsuse reformi läbiviimist takistasid, siis püsisid feodaalsed organid maaomavalitsuses mõningate muudatustega edasi.

Kuni 1860. - 1880. - udate aastateni võime Eesti talupoegade vaadelda anti-feodaalse suuna kandjana, XIX sajandi lõpukümnenditel vastavalt rahvastiku diferentseerumise süvenemisele ja kodanluse majandusliku arengule nõrgeneb see suund. Juba sajandi lõpul tugevneb Eesti kodanluse koostöö taotlus baltislastega, kusjuures vastuoludena tulevad arvesse ainult suurmaaomandi ja väikemaaomandi vahelised erinevused. Eesti kodanluse anti-proletaarne suund järjest süveneb seoses tööstusproletariaadi arenguga.

„Kodanlusele on kasulikum, et vajalised uuedused kodanlik-demokraatlikus suunas toimuksid aeglasemalt, järk-järgulisemalt, ettevaatlikumalt, kõhklevamalt, reformide teel, aga mitte revolutsiooni teel“ ¹⁵³⁾

153) Асмух, Сор., т. VIII, лк. 57.

Talurahva- asjade komissar esimeses vene kodanliku-demokraatliku revolutsioonis truualamliku tsaarivalitsuse tsinornikuna peale tavalistele kohustuste reguleerida talu ja mõisa vahetordi, püüdis revolutsioonilisi tendentse talurahvas uimutada ja valitsuse fraasidega parandustest talurahvast eemaldada revolutsioonist.

Revolutsioonijärgsed Stolõpini poliitika aastaid kasutas Eesti kodanlus oma positsioonide tugevdamiseks nii majandusliku kui kultuurilise ühistegevuse küre laiendamiseks. Ühest küljest vajab Eesti kodanlus seda vastukaalus parunite võimutsemisele, teisest küljest kasutas aga majandusliku kasvu rahvahulkaude tähelepanu eemaldamiseks revolutsiooni küsimustelt. Klarsivõitlus külas süveneb järjest, kusjuures teatarvad positsioonid võitnud külakodanlus suunab oma teraviku nüüd koduse alamkühi vastu. Talurahva- asjade komissar pidi sün reguleerima olukorda vastavalt kehtivatele seadustele. Üheks akuitsemaks küsimuseks sai 1907/08 aastail vallamaksude jagamise küsimus. Valitsuse poolt soovitati vallaliikmed varau-

duse ja röösetuleku põhjal klassidesse jagada, kuid vallavolikogud, milles enamus oli jõukamate käes, ei soovinud sellist lähendusi. Ajaleht „Õiguse“ teatel avaldanud talurahva- asjade komissarid Liivi- maal omalt poolt tarvilist survet asjale, kuna endise vallamaksude jagamise alusel maksmitised aina kasvavad just ühe proletariseeruva rahva maksuvõime vähenemise arvel. Ühelt poolt mõjus kaasa ka veel asjaolu, et 1906. a. passiseaduse muendusega väljaspool valda elutsevad vallaliikmed eraldati vallakogukonnast.¹⁵⁴⁾ Sama ajalehe teatel Maarja-Magdaleena kihelkonnas Kudina vallas ei kinnitanud Tartu I jaoskonna talurahva- asjade komissar kaht vallavolikogu liiget, kes, ise olles peremeeste pojad ja lähemal ajal peidid kohaomanikeks saama, lasusid end valida valla iseseisvate maata liikmete volimeesteks. Selliste valimiste põhjusena mainib ajaleht asjaolu, et vallamaksude jagamisel tahtsid peremehed valla

¹⁵⁴⁾ Õigus nr 5, 7 (20) jaan. 1908.

volikogus moodustada endale enamust.¹⁵⁵⁾

Saaremaa talurahva- asjade komissar saatis 1907. a. vallavalitlustele ringkirja, milles soovitas volikogudel arutada asjaolu, et valla vabadikele ja maatameestele lubataks vilja osta valla magasinatest võimalikult odavalt normeeritud hinnaga. Laimjalas läinud volikogus ägedaks konnupõrkeks taluperemeekest ja vabadikest volimeeste vahel. „Ehk küll tagurlus kõigiti vastu sõdis, võeti ometi komissari ettepanek paari heale enamusega vastu.“

Viljahinnad kujunenud odavaks: rukki vana 220 kopikat ja odra vana 190 kopikat. Taluperemehed aga vastu komissari otsust ostnud mõnest magasist odavahinnalist vilja ja müütanud seda kallimalt edasi viljakaupmehele.¹⁵⁶⁾

Neist mõnest põgusast näitest selgub, kuid komissar püüdis korda luua ka süvenevasse klasside vastuolule.

Esimese imperialistliku maailmasõja päevil tegelesid komissarid oma seis-

¹⁵⁵⁾ Õigus nr 18, 22 jaan (4. veebr.) 1908.

¹⁵⁶⁾ Õigus nr 89, 19 apr. (2. mai) 1908.

te tavaliste ülesannete kõrval veel riigisüsteemi
refineerimiste ja mobilisatsiooni küsimus-
tega.

Kodanliku Veebruarirevolutsiooni 1917.a.
munkades tsaarivalitsuse tohutu vägival-
la aparaadi, tõi võimule kodanluse,
kuid ei lahendanud ega võimudki lahenu-
dada riigiaparaadi probleeme vastavalt töö-
rahva huvidele. Ajutine Valitsus tegelikult
võttis üle vana riigiaparaadi, kohendades
teda kodanluse klassihuvidele vastavalt.
„See valitsus ei ole juhuslike isikute kogum“,
iseloomestab seda olukorda Lenin oma
esimeses „Kirjas Kaugelt.“ „See esindab
Venemaal poliitiliselt võimule tõusnud uut
klassi, kapitalistlike mõisnike ja kodan-
like klassi, kes valitseb ammu meie riiki
majanduslikult.“¹⁵⁷⁾ Ajutine Valitsus
ei kaotanud natsioonide orjastamist ja
ebavõrdsust. Rahvuslik surve muutus
vaid rafineeritumaks, muutis oma
vormi, mitte sisu, sest selle surve põ-
hialus, kapitalism, jäi püsima, ja tsaris-
mi rahvuslik poliitika jätkus täies ula-

¹⁵⁷⁾ Ленин, Соч., т. XIX, лк. 17.

tuses. Tsaaristliku reaktiooni pesa lammutas alles Suur Sotsialistlik Oktobri-revolutsioon.

Ajutine Valitsus Tsaarivalitsuse imperiaalistlikku poliitikat jätkates pöördus „maomanike, talupoegade, kasakate, rentnike ja kõikide maadharivate kodanike“ poole üleskutsega müüa õiglase hinnast kõik majapidamisest ülejäänud vili valitsusele, et nii abistada vüa sõda võidukale lõpule.¹⁵⁸⁾ Kohalike talurahva- asjade komissarid pidid valitsuse üleskutsed ja riigis toimunud muudatused talurahvale selgitama. Tsaarivalitsuse kuulekast ametnikust sai Ajutise Valitsuse kuulekas Aigi kohapeal.

Ka eesti kodanlus kannas pärast Veebruarirevolutsiooni omamoodi „laken-dama“ omavalitsuse küsimust bestis. Kodanlus asus väga töötama niuime-tatud „rahvusliku autonoomia“ projektis, millega ta taotles laiemat

¹⁵⁸⁾ RAKA F 366, sü 9, l. 37.

kohaliku omavalitsust Eesti maa kubermann-
 gule. Vene Tšütise Valitsuse määrusega
 30. III 1917. a. sai Eesti kubermann rahvus-
 territoriaalsed jürid; Liivi kubermann-
 gust liideti Pärnu, Saare, Tartu, Võjau-
 di ja Võru maakonnad. Moodustatud
 kubermannu komissariatus määrati Jaan
 Poska ja sellena oli ta ühtlasi ka talu-
 rahva-ajade komisjoni esimeheks.
 Tegelikult valitses kausinõuim - ühelt
 poolt kodanuse diktatuur ja teisalt
 revolutsioonilised nõukogud, viimased
 jõudsid Lenini sõnadel „...ka üsna lähed-
dale proletariaadi ja talurahva revo-
 lutsioonilis-demokraatlikule diktatuuri-
 rile.“¹⁵⁹⁾ Just nõukogude mõjul tõsta-
 tab kubermannu komissar 1917. a. juu-
 nis talurahva-ajade komissaride ins-
 titutsiooni likvideerimise küsimuse kui
 „vanenud kaaririigi järandi“ oma ja
 27. juunil teatab juba talurahva-ajade
 komissaride eelseisvast likvideer-
 imisest, paludes aga teatada, keda

159) Ленин, Соч., т. XX, лк. 113.

neist võiks kasutada tsiviilkohtunikuna¹⁶⁰⁾
 Kodanliku Eesti vabariigi päevil seadus-
 andliku delegatsiooni poolt vastuvõetud
 omavalitsuse ajutise järelevalve seaduse
 nr. 149, art. 12 alusel läksid endise
 talurahva- asjade komisсарide õigu-
 sed ja kohustused vastavale maakonna-
 valitsusele ühes oma arhiivide ja asja-
 ajamisega, kuna kubermangu talurahi-
 ra- asjade komisjoni õigused ja kohus-
 tused samal ajal siirdusid Keseminis-
 teeriumi kompetentsi.¹⁶¹⁾

¹⁶⁰⁾ RAKA F R 2, sü 19, lk 86 jj.

¹⁶¹⁾ Rügi Teataja nr. 78, 22. okt 1919, lk. 618.

Kasutatud kirjandus ja arhiivmaterjal.

A. Kasutatud kirjandus.

Marxismi klassikud.

1. Marx, K., Engels, Fr. Kommunistliku Partei Manifest, Tln. 1947
2. Маркс, К., Капитал, т. III, к. I
(Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения, т. XIX, 1939.
3. — " — " — " — " — XVI, к. II 1936.
4. — " — " — " — " — XXVI 1935.
5. Ленин, В. И. Сочинения т. II, изг. 3-е
6. — " — " — " — " — IV — " —
7. — " — " — " — " — V — " —
8. — " — " — " — " — VIII — " —
9. — " — " — " — " — XI — " —
10. — " — " — " — " — XIV — " —
11. — " — " — " — " — XV — " —
12. — " — " — " — " — XX — " —
13. — " — " — " — " — XXX — " —
14. Stalin, J. V., Teosed I к. Tln. 1946.

* * *

1. Ajalooline Ajakiri, nr. 2 1924.
2. Baltische Monatschrift XL 1894.
3. Bodisco, B., Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands.

Tln. 1902

4. Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)
т. XVIII, М. 1930.
5. Тасман, А., Нолькен, А. Положение о пре-
образовании судебной части и крестьянских
присутственных мест в Прибалтийских губерниях.
Peterburi 1890.
6. Eesti Kirjandus nr 10 1935.
7. Bestimaa Talurahva Seadus Tln. 1858.
8. Bestimaa Talurahva seadus Tln. 1901.
9. Eesti Postimees nr. 6 1864.
10. ——— " ——— nr. 14, 20, 1870.
11. Энциклопедический Словарь, т. XXV Peterburi 1898.
12. Эстляндские Губернские Ведомости nr. 26, 30, 31.
1889.
13. Харузин, Ал. Фактическое положение вопроса
о народном продовольствии в Эстляндской губернии.
Временник Эстляндской губернии, Tln. 1894.
14. Якоби, Я. Я., Положение о Лифляндских крестьян.
Riia 1903.
15. Инструкция для комиссаров по крестьянским
делам Эстляндской губернии
Tln. [1889].
16. Jordan, P., Ergebnisse der ehstländischen
Volkszählung, III Bd., Lieferung I. Tln. 1885.
17. Из архива князя С. В. Шаховского, т. II, Peterburi 1909.
18. Jung-Stilling, Fr., Anders, H. Ergebnisse der livländischen
Volkszählung, III Bd., Lieferung I, Riia 1884.

19. Юнг - Штиллинг, Ф., Осельском бытие Лиф-
ляндских крестьян. СПБ. 1869.
20. Karofamm, N., Bestima kommuunistliku (bolše-
vike) Partei ajaloo küsimusi. Besti Bolševik nr. 15, 1947.
21. Крестьянское дело в Лифляндской губернии.
Вестник Европы. Декабрь. 1906.
22. Luus, H., Besti ajaloo lugemik III, Trt. 1929.
23. — " — Besti ajalugu kõige uuemal ajal I, Trt. 1927.
24. — " — Besti ajalugu kõige uuemal ajal II, Trt. 1928.
25. — " — Besti rahvusliku ärkamise algupäevilt, Trt. 1934.
26. Luusberg, A., Besti ajaloo Arhiiv II, Venestamise
tulenekul. Trt. 1922.
27. К вопросу о положении безземельных крестьян
Прибалтийских губерний. Рига [1916]
28. Kõstner, N., Teoorjuse langemine ja maaproletariaa-
di tekkimine Liiwimaal. Trt. 1927.
29. Liiwimaa kubermangu Talurahva Seadus. Viigandi 1899
30. Liiw, O., Besti rahvuslik meelsus, poliitilised
erakonnad ja ajakirjandus Vene ametlikul valgustusel
Besti kirjandus nr. 2. 1932.
31. Lill, J., Reeglid kudas Rahukohtud Liiwi-, Besti- ja
Kuramaal 1881 asutatud saavad. Trt. 1880.
32. Moosberg, H., Bestikeelsest töölisajakirjandusest
1905. - 1907. a. Besti Bolševik nr. 8. 1947.
33. Naan, J., Besti kodanlike nationalistide ideoloogia
reaktsiooniline olemus. Jlu. 1947.

34. *Pravo* nr. 47. 1914.
35. *Päevaleht* nr. 132 1906.
36. — " — nr. 51 1908.
37. Päss, M., *Bestlaste petitsioonid ja kohture-*
form 1889. o. Juridiline ajakiri "Õigus"
nr 5. 1939.
38. Рейтерн, В. Е., *Сборник узаконений о*
крестьян Прибалтийских губерний, т. III,
книга 2, Петербург 1898
39. *Revalsche Zeitung* nr. 161, nr. 176. 1889.
40. *Rügi Teataja* nr. 78, 1919.
41. *Судебная реформа 1864. БСЭ, т. 53, М. 1946.*
42. Зумис, Я. Я. *Остзейский вопрос XVIII века. Рига 1946*
43. Soot, K. S., *Agropoliitilised ennustused veerand-*
saja aasta eest. Eesti kirjandus nr. 4 1927.
44. *Tartumaa (Koguteos)* Trt. 1925.
45. *Teataja* nr. 163, nr. 164. 1905.
46. Tobien, Al., *Die Agrarverfassung des livländischen*
Festlandes. Baltische Hochenschrift
nr. 15, 1906.
47. Tobien, Al., *Die Livländische Ritterschaft I.*
Riga 1925.
48. Trusman, J., *Mällestasi Tõnis Vareseest. Juridiline*
ajakiri "Õigus" nr. 7, 1925.
49. *Vaba Maa*, nr. 25, 27, 28, 1934.
50. *Nalgu*, nr. 35, 50 1889.
51. — " — nr. 1 1891.
52. — " — nr. 33 1892.

53. Vares, J., Meie kodumaa on paljumatvuselise küigi eesküju. Eesti Bolševik nr. 10, 1946.
54. Временныя Правила об изменении состава и предметов ведения крестьянских присутственных Мест. Полное Собрание законов Российской империи (ПСЗ) т. IX 1889. Петербург 1891.
55. Õigus nr. 5, 18, 50, 84, 89, 118. 1908.
56. ÜK (b) P ajalugu. (Lühikursus). Tall. 1945.

B. Kasutatud arhiivmaterjal.

E. NSV Rüklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus (RAKA).

I. Fond nr. R2 Võru I jaoskonna talurahva- asjade komissar.

1) Sü nr. 19

II. — " — 40 Bestimaa talurahva- asjade komisjon.

2) sü. nr. 49 (21)

2) — " — 202 (5)

III. — " — 66 Rakvere maakonna ja jaoskonna talurahva- asjade komissar.

1)	sü. nr.	4
2)	— " —	17
3)	— " —	18
4)	— " —	20
5)	— " —	27
6)	— " —	28
7)	— " —	29
8)	— " —	106
9)	— " —	1075
10)	— " —	1090
11)	— " —	1091
12)	— " —	1093
13)	— " —	1095
14)	— " —	1097
15)	— " —	1102
16)	— " —	1108

17)	sü. nr.	1109
18)	- " -	1117
19)	- " -	1134
20)	- " -	1155
21)	- " -	1161
22)	- " -	1182
23)	- " -	1213

IV. Fond nr. 366. Tartumaa I jaoskonna talurahva-
asjade komissar.

1)	sü. nr.	1.
2)	- " -	2.
3)	- " -	7.
4)	- " -	9.
5)	- " -	10.
6)	- " -	15.
7)	- " -	16.
8)	- " -	17.
9)	- " -	23.
10)	- " -	28.
11)	- " -	29.
12)	- " -	33.
13)	- " -	170.
14)	- " -	375.

ŠMSV JA Rüklik Kirjandusmuuseum. (RKM)

Besti Kultuurilooline Arhiv (ŠKLA).

Prof. Joh. Köleri kirjakogu 15:6.